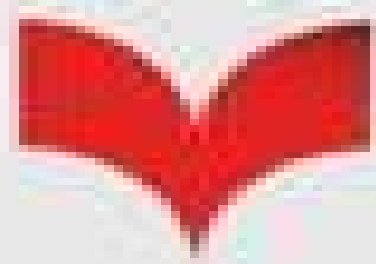

Knjiga o

Milutinu

DANKO POPOVIĆ

Table of Contents

КЊИГА О МИЛУТИНУ

Данко Поповић

ЛАСНО ЈЕ УБИТИ ПРИНЦА И ЈЕДНУ ЖЕНУ

Синовче, нисам ја раније био овако причљив. Овде ми је говор омилио, овде, у затвору. Раније - послови, бриге, не дају главу подићи па заборављаш шта је јуче било, а сад, цео живот ко на длану. Сећам се свега.

Сећам се ко да је јуче било - звони са сви страна, а људи, дабоме, знају да се тако не дозивље на молитве и на покајања, него да се у рат позива.

Изађем пред шталу, седнем на мерицу, а оно јутро, милина једна. Треба да се одмориш, балдисао си од копање, кошње и други послови - јека је рада, а ово сад, јека од звоњаве.

Чујеш ли ти ово, Милутине? - приђе ми мајка. Квржи прсте и вата се за реклу, гужва је. Знам како је њој кад чује звоњаву, два су јој сина - да кажем, моја два брата - погинула у прошлим ратовима, у турском и бугарском, а отац нам је - што би се рекло, њен човек - погинуо у Бугарској, на Сливници.

Чујем, бре - велим јој - нисам глув.

Па шта чекаш, видиш да људи одлазе школи.

Ја устадо, дадо јој ону мерицу, па на сокак из они стопа. Она, моја мајка, стоји са мерицом у рукама пред шталом. Е, ту сам слику запамтио. Моја мајка, са мерицом у рукама, стоји испред штале и гледа за мном, а говеда зарикала, да л' од оне звоњаве, да л' стока штогод предосећа - не знам. Знам да ми беше тешко.

Тешко, бре, синовче - како који рат, а теби из штале оде пар волова. А то није играчка. Волови су волови, зна се шта је сељаку пар волова. Таман подигнеш волове и укоскас, а оно, узме дрзава, треба да вуку топове, да вуку комору, провијант. Ама треба, бре, волови и да ору, и да вуку жито, и сено, и дрва, треба и да и' продаш, да узмеш коју пару, а не овако, да иду цабе. Кажем ти, није ти лако ни због волова, ово је трећи пар волова из моје штале за три године, а они које су ми мобилисали месец дана раније, знаш како су били - ко уписани. Ал добро...

Одо ја школи, а тамо - шта да кажем. Учионица пуна свршити људи, искупили се, дабоме, да нам учитељ каже шта се ово догађа, зашто опет морамо у рат.

И како не отвористе врата, погушићете се - велим ја. Пригријало сунце, летњи дан, базде опанци и тежина, зној; осећа се на шталу и оборе. А учитељ држи штапић и показује Сарајево, на карти. Чисто се радује. И фали Младобосанце. Они су учинили своје, узлетели се у небо као мученици. Бацили бомбе, каже, убили швапског принца и његову жену.

Василије седи и гледа ме искоса, ко вели: чујеш ли ти учу како презвоњава.

Ласно је убити једног принца и једну жену, ама рат се не добија убијањем принчева и жена - мислим се.

Интересује мене шта ће сад да буде - мисле ли остали Босанци за тим младим Босанцима, оће ли дићи каку буну и устанак? Није нама до њинога узлетања у небо, ни досад се у мученицима није оскудевало.

Нама, богати, помоћ треба. Оће ли они уз нас против Шваба? - Одманем ја вако главом. Нису ми ту чиста посла. Не волим да се Босанци напразно јуначе, да убијају принчеве и жене, а после, гузицу устрану па наша сељачија данак да плаћа. Па је л' тако? Ако си и Србин и сељак, ниси стока, не волиш да те неко прави лудим.

Полакоте, учо, полако, немој тако све из једног витиља, нисмо ми деца - вели Павле и намигује на ме.

А учитељ тера своје. Тамо, вели, по Босни и по другим крајевима де живе наша браћа Јужни Словени, устанак само што није плануо.

Из твоји уста у божије уши, учо - изађем ја напоље, не верујем ни у каке Словене, а нећу ни да се кважим са учитељом пред народом.

Идем кући и све гредом мислим о тим Словенима. И да л' ће да буде ко што учитељ рече. Тешко ти, бре, да те у рат увлаче кад коме прасне ћеф. Увуку те у нешто што не разумеш. Богами. Слушо сам ја и отпре многе оне школце. Дођу преколета на ферије па се распричају о ослобођавању сви крајева де живе наша браћа - чујеш, наша браћа, а моја браћа изгинула због неке "наше браће". Кажем ти, распричају се пред општином, пред школом или пред црквом, како - кад, па све ко да ће неко да им поклони оно што би они могли да ишту. Сећам се једном о

Великој Госпојини, пред општином - распричао се Велибор Ровић. Онако дугачак, припо се на један камен па везе ли везе. Ослободили смо, каже, Македонију. И стару Србију, победили смо на Куманову и на Брегалници, сад ћемо да се окренемо нашој браћи у Босни, Ерцеговини и у Далмацији.

Све тако Велибор, ко да ми само треба да се окренемо, па да се тако и оствари оно што је он заумио.

Добро, Велиборе, а колико ће то да кошта? - јави се Чедољуб Петровић, био онда још жив. Оће ли нам чељад бити бројнија и веселија?

Чедољуб стар, ал уме да мисли. Коју смо ми вајду имали од дојакошњи ратовања? - вели.

Е не ради се о вашим амбарима и кошевима, шталама и торовима, о уједињењу се ради - дрзак, богати

Велибор, дрзак, а нема га шака јада, дугачак ко притка. И болестан. Туберкулоза само што га није начисто појела, ал ето, оће и он да одређује судбину земље и народа.

Кажем ти, није уча нама први тако говорио. Није. Слушали смо ми о томе подоста и раније.

Ал добро, да се вратимо.

Одем кући, а није ми лакше. Мучи сумња, сикирација. Чисто смешно, сељак си, а мучи те сумња због неки Словена и неки устанака. Ал опет, о рату је реч, о кожи се ради, о главуци.

Тумарам подрумом, пијем, не кријем. И псујем, што да не псујем. И краља и владу. И Гаврила Принципа.

Не грешу душу, Милутине - моја мајка Гвозденија иде за мном, крсти се, мисли, ваљда, да је и тај

Гаврило неки великомученик и светац.

Спреми ми белу торбу - кажем жени - двоје ланене гаће, двоје чарапе, ко и досад кад сам полазио у ратове. А жао ми жене - ни са њом нисам средио. Болесна је. Деца се у њој не примају. Троје је родила, а ни једно се није одржало.

Мајка ми певца испекла, по обичају, ко да ћу на свадбу, а три дана сам косио на сирћету и на перју белог лука - ал, ајд, кад је таки обичај да Србин добро једе кад у рат и у смрт полази.

Обучем нове чакшире, сукнене, а жао ми. Последње су - двоје сам у прошлим ратовима поцепао. Гуњ нећу да облачим, нов је,

и једини - црквени, стајаћи, зашто да га сатирем о рововима. А жена ко жена, не жали га, каже: Милутине, може се десити, не дај боже, да погинеш, па нека се види да си био домаћин човек.

Баш зато га и не би носио, зато што могу да погинем, кажем жени. Рачунам, ако погинем неко ће јој за тај гуњ косити и жито везивати - ал њој не вреди говорити, наумила се па не да. Области ме ко да ћу у народну песмарицу - све ново и најлепше трпа на ме.

Немој, жено претеривати - кажем јој - само двоје гаће и двоје вунене чарапе стави у торбу, то је човеку ратнику довољно. Ако нема среће, не могу ми ни кожне чакшире помоћи.

Синовче, да ти себи не наудиш што се дружиш са мнош, знаш како је.

Е па добро, добро, ако је ко што велиш, идемо даље...

Рукујем се са мајком и женом. Ударим сокаком у село.

На све стране одлеже дерњава. Кад се пре изопијаше толики људи? Зашто певају и плаше голубове, што се сад јуначе, рано је?

Урошевића кафана - препуна. Пије се с ногу. Све плаћају Урошевићи. Они пију и најгласније певају, они највише и псују и песмама прете Шваби - није им тешко, они су одувек највише песама и знали и певали, а многе су и сами срочили; већ су и о Апису и другима певали, и о Гаврилу Принципу - они ће да певају, други ће да гину.

Ајде, Милутине, да пијемо и да певамо, - Перо Урошевић, узо чашу и налива ми ракију - земан је земља да се брани. Ајте ви Урошевићи са мнош да ратујемо. Мени је ово трећи рат, а теби, Перо, и твој брату Јефти није ни први - кажем. Зна то и он добро, него неће Урошевићи белу торбу да прте. Два месеца они под оружјем парадирају окићени значкама ко комите, ал неће тамо де се гаће кржаве него певањем и дерањавом показују властима како воле краља и Србију. Таки су били и у прошлим ратовима. Њини су синови и сад по командама у позадини, а туђу децу напијају да се пијана дерњају кад би требало да плачу.

А ДА СЕ МИ О ТУРКЕ НЕ ОГРЕШИСМО

У чети ми беше студент Младен Јеринић, син најбољег газде у нашем крају, Марка Јеринића. Дошо Младен из Беча, добровољно, оће и он да брани Србију. Фала му. Србија мора да се брани.

Шта ће са нама бити до послетка? Питам Младена, а он ме, душа наша, вако загрли. Очију ми, школац, у Бечу школе учио, ал загрли Милутина. Мени мило, што да кријем, мило ми, загрли ме студент, мене, обичног сељака. Пун је вере и лепоте. Србија је, каже, извршила највећу мобилизацију коју је икад једна земља извршила у својој историји. И све он тако, а ја га гледам, па ми га чисто жао. Некако ми није за војника. Слабачак је и сувоњав, није, да кажеш, нека коска.

Ништа се ти, Милутине - вели ми Младен - не секирај. Гаврило Принцип је пуцњем у Сарајеву отворио врата новој историји. Нису у Сарајеву погинули само један принц и једна жена, вели, Аустрија је тамо пала; видећеш кад устану Чеси и Словаци, па наша браћа Словенци и Хрвати, Славонци и Далматинци и Босанци. Кад се то дигне, оде Аустрија богу на истину.

Добро, Младене - кажем му - добро ако ће и Словенци, и Славонци, и Далматинци, и Босанци. У реду, ако је тако договорено.

А Младен долива: Аустрија ти је, вели, Милутине, њима ко нама што је била Турска, морају је рушити, шта ће друго...

Видим да и он верује у те устанке. Поверујем и ја. Ваљда ће свако своју Турску да руши. Ободри ме Младен.

Е па добро, идемо даље.

Добисмо ти ми битку на Церу, освојисмо положаје по Мачви. Наступамо у оне крајеве из који смо били одступили.

Да бог сачува. У Кривајници - тридесетак жена и деце Швабе повезале и поклале. Тако у Завлаци и по другим местима, на све стране, по Мачви и Јадру. Фотографи залацају апаратима, сликају мртве жене и децу. Треба, кажу, за архиву државну и за новине по свету, да се види и зна кака се зверства чине над српском нејачи.

Зауостависмо се на једном ђерму. Ту је и једна баба. Дели војницима јабуке.

Је ли, баба - пита Василије - јесу ли опасне Швабе?

Нису све Швабе опасне, синко - рећи ће она баба опасан је Шваба који говори нашки.

Василије се труди да заподене разговор са мном, запиткује: Који су то људи отуд што говоре ко и ми, Милутине, да л' су то они Јужни Словени о којима нам причају официри?

Да је среће, Василије, ти би мени о нашим кућама причао, ти би о нашим сокацима, о виноградима, кукурузима и вотњацима говорио. Онолике наше отаве по ливадама, онака наша стока, а ти ми о Јужним Словенима. Откуд ја то могу да знам? Ваљда за то има људи разборитији од мене, људи на положајима, ваљда се зна ко је зашта надлежан. Са мном разговарај о орању и о сетви и о рогатој стоци. Све некако гледам да се склоним од Василија, али он трапуља за мном и љути се. Санћим, што ми наступамо? Да не наступамо, не бисмо, каже, гледали ову грозоту - показује ми на куће спаљене, на згаришта на некадање котаре. И на једну капију. Лепа капија. Зидани стубови, али која јој је вајда од лепоте. У капији човек, биће домаћин, ко да је изашао да дочека госте, вако, лепо обучен старац - виси, обешен, да бог опрости чисто смешан.

Е па, ми морамо да наступамо, Василије; ми наступамо кроз своју земљу, не наступамо кроз туђу - окрећем ја главу да не гледам оне јаде, чељад побијену и повешану око спаљени кућа. Свуд си то могао видети по Мачви. А Василије ме тек довати за руку и вако тргне да га у очи погледам. Видиш ли ти, Милутине, да ови ни калемљено воће не поштују; видиш ли вешају и о питоме крушке и јабуке. Искрљештио се Василије, гурка ме да гледам у дворишта поред који пролазимо, ко да је, боже ме опрости, важно да л' вешају о питомо ил о дивље дрвеће.

Гледај, Василије, преда се, не осврћи се, лакше ће ти бити; не гледај околи, врдај мало погледом, није бог човеку дао очи да гледа све што се може видети - не знам шта би друго да му кажем, није мени лакше него њему, ал рачунам: ако гледам преда се, мање ћу несреће наше видети.

Је ли, бре, Милутине - повуче ме опет Василије за рукав и заустави, и у очи ми се загледа - да се ми о Турке не огрешисмо?

Ја га гледам, да није шенуо - како ми можемо о Турке, наше старе злотворе, да се огрешимо. А он, вако, трља браду. Ми смо, каже, против Турака грдно ратовали ал, руку на срце, ваког јада и срама од њи не видесмо - показује на једно детенце убијено, женско, заголићено, да бог опрости, на једној му ножици чарапа, дебела, од вунена сељачка плетива, пуна крви, а рој мува зукти око њега. Дете базди, божију ти мајку, дете убили, муве га напале, а оно заголићено и базди, еј базди. А дете женско и заголићено. А подаље, нема ни десетак корачаја, виси жена - млада, витице јој низ груди, а груди раскопчане и види се да је осрамоћена, на једној јој се нози, да простиш, гаће задржале, да бог опрости, а ја се мислим: мора да је ова жена мајка оне девојчице, сличе једна другој ко јаје јајету. Па се мислим: да л' се у овај злочин умешаше они што говоре нашим језиком, божију ти мајку?! Василије иде за мном гурка ме и опет приупиткује: Да л' смо се ми о Турке огрешили?

Може бити да смо се о Турке огрешили, Василије, ал то није нашом намером. Како смо ми некад могли знати које нас несреће чекају; ко је могао знати да ћемо и против ваки људи ратовати, ко је знао да и ваки људи има на белом свету.

ПЕРОРЕЗ

Не знам како се оно место зваше, знам само да је било у недељу, чуло се црквено звоно у даљини. А ми се око швапског барјака отимамо. Да бог сачува. Мајку једни другима псујемо на истом језику. Стењемо.

Цепамо једни другима утробе. Не знам што ли нам је швапски барјак толико устребао, зашто због једне крпе да изгину толики људи.

А мени баш западе да отмам онај барјак.

Поручник Гарашанин ме пофаљује пред стројем. То диже углед свима нама Шумадинцима - каже.

Бог и душа, волео би да смо ми Шумадинци угледни по чему смо и били, по дебелим свињама и биковима, по сувој шљиви и ракији.

Ту је погинуо и Аксентије, фамилијаз наше школе. Јурнуо на бајонет. Пробуразили га због шарене царске крпе. Закопали смо га. Док сам га затрпавао, пролазило ми је кроз главу како је Аксентије слушао учитеља док је овај причао деци како су се наши стари јуначили, за го нож ватали и око барјака се отимали. Па ето, и наш Аксентије тако, ко наши стари из прича за децу. А шта ја да кажем његовој деци ако се кад вратим кући па и' сретнем?!

Ту је и Војислав Дикинац грдни рана допао. Крнут бајонетом. И он види шта је и како је. Шапуће ми - не може да говори - да узмем онај перорез и да однесем његовим укућанима.

А тај перорез јуче му дао престолонаследник, кад је обилазио положаје, па Војислав сав срећан беше.

Фалио ми се да ће перорез однети кући, да се Дикинци њим поносе. И да га чувају. Велика је то ствар.

Поклон од будућег краља. Која кућа има таки перорез?

Ја тражим онај перорез, не могу да га нађем. Преврћем џепове, торбу - нема га. Тражим га по слами, нема га, а Војислав ми га у аманет даје да га носим и предам његовим укућанима.

Шта да кажем Војиславу, он умире, а перореза нема. Ваљда му испо негде док се крцумо по војишту или док су га рањеног овамо носили. Не верујем да му га је когод укро.

Жао ми Војислава и криво ми на престолонаследника, што је дао перорез једном мученику, Дикинцу. Да му није дао, може бити да би се Војислав мање јуначио и, може бити, не би погинуо.

Војислав је умро пред нама, и лепо смо га закопали.

Ти дана многи нам се предадоше. Заробисмо и официра. Па седимо, тако, и причамо. Један из Загреба, Србин, распричао се: није Србима у Аустрији ништа лакше и лепше него Србима у Србији. И тамо Србе прогањају. Апсе. Насрћу на куће и имовину. Лупају излоге, растурају радње занатлијама и трговцима, Србима.

Зашто, бре? - питам ја пред свима.

Како, зашто? Па због принца Фердинанда.

Добро, је л' то Швабе тако поступају са српским живљем? - питам.

Ама, како Швабе, радићевци и франковци. У Босни, чујем, још црње, Србе расељавају, у логоре трпају, имовину и куће отимају...

А, то ли је, мислим се.

МИ СМО НАРОД СУВОЗЕМАН

Потерали су нас преко Саве, у Срем.

А са чим, брајко, с којом војском да пређеш Саву? Немаш понтоне, а имаш сељаке који не знају да пливају.

Људи се поткочили, не иде им се преко воде. И стока се узнемирила, предосећа воду. Волови искрећу вратове, гледају у нас, а ми не смемо стоци у очи погледати. Суде небески, како ли ће нама наша команда у очи погледати!

Клопарају точкови испод топова и кара, топти коњица. Шуљка пешадија. Ама није то као кад се ми по Србији крећемо.

Приђем уз обалу, страх ми се у кости завлачи - зар смо ми војска која може да пређе преко толике реке.

Што ли нас овако натоварише? - вајка се Павле.

Придржавајте се за волове - саветујем ја - волови нам могу на води значити више него на орању. Једино нам они могу помоћи.

А мост се љуља.

Официри вичу да се жури и да се отаљава.

Држим се Павла и Василија, да се не раздвојимо у помрчини и гужви.

Де смо ово? - пита Павле.

Што ће ти то да знаш; све друго знаш, само ти то фали - идем ја за командом.

На добром нисмо, нити смо му се упутили; подавиће се и они који од нас боље пливају - вели Василије.

А Павле никако не престаје да запиткује. Стало му је да зна де је и куд је кренуо.

Тамо ћемо, преко, у Мађарску, да освајамо Аустрију, да ослобађамо нашу браћу; тамо живе наши људи, тамо су наши манастири и кости наши владара - све тако Василије, па се, тек, окрете мени: Добро, Милутине, ти си виђен човек - био си најбољи ђак; учитељ Зарија, бог да му душу прости, тебе је ценио и уважавао мимо нас остали, ајде ти, брајко, сад нама реци куд нас воде.

Ја ћутим. Газим опрезно, старам се да не изгубим њега и Павла. Чекам да нас са те стране де су наши манастири браћа дочекају врелим оловом. И требало би. Ко нас је звао да и

ослобађамо? Да је њима до ослобођења, ослободили би се и они сами.

Докопасмо се ми некако обале. Загазимо у житку земљу. Једва извлачимо ноге из блата.

Жао ми стоке - куд је водимо, оволике наше волове и коње. Ако смо решили своје главе да погубимо, зар морамо и стоку да упропастимо. Зашто оволику имовину да шћердамо, у туђој земљи? Нисмо је на коцку заимали.

Мислим ја тако и гледам ону равницу, кад ли Павле Кезун подвикну: Лези, Милутине, нико те, вели, није на рабош узео!

Да л' рече ил не рече, засу нас ватра из топова. Пршти земља, свира шрапнел. Василије псује погану швапску мајку. Павле - луду српску мајку. И браћу. И ослобађање. И манастире. И ћивоте краљева и великаша. Зар због мртвачки сандука и краљевски коџања да изгинемо!

Осуше и митраљези. Туку све више и црње. На равници си, ко на длану. Ојадише. А како да бежиш, уморан од пешачења по меким њивама, у опанцима распаднутим.

Једном пред вече, отуд од села за које рекоше да су Шашинци, нападе нас и пешадија. А ми, суљај, одступај.

Коњица! - повикаше однекуд и осуше ватру, да нам не би зашла за леђа.

Прекини паљбу! - повикаше опет. Није коњица него артиљеријска запрега и није непријатељска, него наша.

Геџо! Псују нам и српску мајку, туку и јуре. Геџо, куд ћеш сад кад не знаш да пливаш? Ето, они знају да ми не умемо да пливамо, а наши то нису знали. Боже, што нам бар не посла непријатеља који не зна наш језик!

Само да не паднем у ропство у туђој земљи. И ропство је боље у својој земљи - бежим узводно у један чамац. А чамац пун. Вода само што није ушла да га потопа. А доле, низ реку, чује се запомагање. Даве се Срби.

Шта нам је ово требало, Милутине - гледам онај јад и пропаст нашу.

После нам официри објашњавају како смо у Срем кренули да помогнемо наше савезнике, да Швабе и Мађаре вежемо за себе. Много је то корисно за савезнике, говоре. Да ми нисмо ударили

на Швабе и Мађаре, они би на Русе ударили још више. Ми смо се, кажу, одужили својој словенској браћи. Ко ће ако Срби неће.

Е баш добро што смо опет страдали за неку словенску браћу - мислим се, ал ћутим. Стално нас с неким братиме, па на се пртимо што нисмо кадри понети. Зар, смо ми нека сила, ми треба једном да погледамо сами себе и да се измеримо па да знамо колики смо. И чуди ме да смо тако велику славу - ако је веровати да она о Србима кружи по свету - олако утопили у бесловесну водурину. Зар круна и влада нису знале како војску имају? Што су се стиделе пред савезницима, зар нису могле рећи да је њин народ сувоземан и да не уме да плива?!

Мучи то, синовче. Питаш се ко си и шта си ти тој твојој држави, ко су јој и шта су јој нолики људи што изгибоше и у бесловесној водурини се подавише.

Увребам прилику да приђем Младену насамо и све му скинем са срца, а он ме резили: Не може се, вели, о томе судити из сељачког опанка. То су крупна питања историје и политике, твоји су, вели, видици скучени, Милутине. Ти, вели, говориш ко да ти је Срем туђа земља. Срем је, вели, наша земља, у Срему живе најбољи Срби. Колико је само наши из Шумадије у Срем и друге крајеве Војводине пребегло од Турака.

Знаш ли ти, Милутине, колики су сремски Срби страдали само овог рата због тога што су Срби? Они су нас помагали и за време Устанка и помажу нас и сад.

Ја се помео. Немам ја ништа против Сремаца, знам ја за Сремце, али се питам коју су вајду они имали од нашег лудог страдања.

То су, Милутине крупна питања за тебе, то могу да разумеју људи школовани - љутка се Младен.

Добро, мислим се, терај даље...

НИСАМ ДОЗВОЛИО ДА МИ РАКА “ТРОЦКИ” СОЛИ ПАМЕТ

Добисмо ми битку на Стрмову. - Мртваци на све стране. Ја и меркам. Решио сам - оћу да се обујем, нема ту шта да се крије. Меркам неке чизме или цокуле, морам неког мртваца да изујем. И не помишљам шта би ми Живана, и шта би ми мајка рекла, нема се сад за то времена. Западе ми за око један са фесом на глави.

Учини ми се да је мртавац мога раста и моје снаге и да је ногат ко и ја. Што да га не изујем, нека и мене изују ако погинем. Нисам у рат пошао да се обувам и одевам, ал кад сам те среће, обућу се, нећу више воду и блато да трпим у опанцима.

Јеврем ми за леђима богорада: Немој, Милутине, са мртваца непријатељског да скидаш обућу, стићи ће те несрећа, вели, скини је са нашег мртваца, има и’- показује ми рукама на стрмовачке положаје.

Како са нашег, мислим се, ми смо боси ил нам се обућа распала, да се не лажемо.

Приђем ја другом непријатељу, он подофицир. Крупан човек и кракат. Мојег раста. И њему фес на глави.

То ми одговара. Лакше ми је њега да изујем него неког правог Швабу. Швабе би ме било стид, овога није, ово је потурица, некад је био Србин па се потурчио и сад, ево, на Србина кидише.

Скинем ја једну чизму - добра чизма. Вучем другу, а мртавац тек помери ногу. Престрави се ја, потего за нож.

Не, брате, ја сам Босанац! - придиже се мртавац, испружи вако руке према мени. Моли. И показује ми да има фес на глави.

Јеврем се зацери: Остаде ти, Милутине, без чизме, вели, неће чизма на твоју ногу.

Добро, бре, Босанац - питам га - јеси ли ти досад знао да си Босанац и да си ми брат, или си то дознао тек овде, на Стрмову? Од кога сам се ја досад бранио и од кога ја морам да бежим са своје земље - не дозвољавам да ме прави будалом. Знам ја ко је мени брат. Томе не треба да ме уче ни краљ ни влада. Па је л’ тако? Како то да је мени Босанац брат, је л’ ја нисам брат

Босанцу! Заврљачим ону чизму, сетим се нашег учитеља и станем га псовати за све што нам је о Младобосанцима причо: да ће сву Босну да дигну и са нама да се сврстају.

Рака “Троцки” брани заробљеника. Не дирај човека, Милутине, вели, није он крив за клања и вешања деце жена по Мачви, ово није рат народа, ово је, каже, рат царева. Прави се важан Рака опанчар, што је видео неког Троцког у Београду, ако му је веровати, и што је ишо на те првомајске излете.

Какав рат царева, Рако! - дрнем се, не дозвољавам да ми Рака Троцки соли памет. Сви цареви света да су се скупили и преко Дрине и Саве да су у Србију упали заједно не би онолико жена и деце поклали, нити би могли онолике куће попалити и онолику стоку одвести.

НИЈЕ НАМ ПАШИЋ ДОНЕО ВАШКЕ

Само што Србију повратисмо, кад удари тифус. Ара ли, ара. А ми се брани белим луком и ракијом. Ту помреше Радован из Драгоља, Веселин из Јеловика, Станиша из Стојника, не знам како се зваше Трта из Јагњила и многи још. Да бог сачува.

Павле и ја одосмо до болнице да обиђемо Милована из Мисаче. А Милован, видим ја, умире. Не може да нас препозна. Зове нас, као у кућу. Ајте, људи, ево седи ми отац и чека нас, узварио ракију са медом.

Твоја кућа и твој отац, чекају те, то је тачно, ал ти нећеш доћи, мислим се, тебе ће у кречану, а можда и нас за који дан.

Оне понуде што смо му понели ми вратисмо, па седнемо и поједемо. И причамо шта је и како је са Милованом и страујемо од тифуса, а Младен нас умирује. Све је то цена слободе отаџбине, вели, морамо да је плаћамо, одговорни смо.

Кака цена, сунце ти, ми смо своје одужили, страдали смо од олова и бајонета, била нас артиљерија, била киша и ноћ, гутало нас блато; ми смо одговорни за наше планине и реке и поља, а ко је одговоран за тифус!? - планем ја.

Е па, није нама Пашић донео вашке, вашке су наше, сељачке, нису Пашићеве - посмева се Василије, изазива, а Младен види, паметан човек, па окрете разговор на другу страну.

КОЈА ЈЕ ТО РАЧУНИЦА?!

Стално се говорило да ћемо у Солун. Многи се од нас надали да ћемо возом. И да нас тамо чекају савезници. А ми, на Косово. Па одатле у арнаутске планине и беспућа.

Шта је ово - питам Младена - онако насамо, у поверењу. А он ми, душа наша, објашњава. Бугари су нам пресекли одступницу низ вардарску долину и набацили нас на Албанију, другог пута немамо.

Добро, Младене - питам га - зашто су нас Бугари напали, с леђа? Ми смо са њима заједно Једрене освајали, тамо ми је брат погинуо. А Младен ми објашњава, дабоме, у поверењу: Бугари су нас напали зато што је Пашић погазио споразум са њима и тринаесте им узео Македонију лево од Вардара.

Добро, Младене, да није било рата тринаесте и Брегалнице, да није Пашић то учинио због Македоније, да л' би нас сад Бугари напали? - питам га. А он, вако, слеже раменима: можда и не би, вели.

Па добро - питам га - колико ће сад да нас кошта лево од Вардара?

Младен оћута.

Ја станем, па се мислим: узесмо Македонију лево од Вардара, а сад изгубисмо Србију. И толике људе. А колико ли ће нас још остати по овим планинама и јаругама, помишљавам, која је то рачуница.

ШТА ЈЕ И КАКО ЈЕ ИЗА ПЛАНИНЕ...

Гледам како гурамо и бацамо топове у сурдуме.

Подалје тамо експлозије потресају земљу - наши спаљују муницију.

Младене - приђем му ја опет - која је ово рачуница? Да л' би за нас, Србе било боље да смо се некако одавде вратили кућама, да не сатремо све што нам је остало. Видиш ли ти на шта ми личимо, ми смо сви начисто занемогали, зар ваки људи могу преко туђе земље, по ваким гудурама, на оваквом времену, гладни.

Видиш, Милутине, вака је ствар - каже ми Младен - ти, вели, видиш шта је и како је, а шта ће да буде, ти то не видиш. И не вреди да ти објашњавам. Ти, Милутине - показа ми он на једну планину, не знам како се зове - видиш само до оне планине, а не видиш шта је и како је иза планине.

Мене сецну, да беше ко други место њега, би ми се длан откачио, ал знам Младена, душу нашу, није он тео Милутина да увреди. Само, поштено да кажем, криво ми. Приметио сам ја да нас сељаке наши школовани људи много потцењују. И то ови наши, сељачки синови, они што су јуче опанке изули. Богами, кажем ти - они све ко да ми сељаци грокћемо или ричемо, ко да здраве памети не можемо имати ни кад се о нашој кожи ради. Ето и ти, синовче, стално се нешто мрштиш, криво ти што ја овако говорим. И ти замишљаш да би ја мого само о орању, копању и о стоци да ти казујем. А ја, ето, о томе не говорим. И ти мислиш да ја паметујем, а ја ти баш говорим оно што ме пече и што ми је судбину одредило. Не знам, синовче, је л' тако и у други народа према сељацима? И не знам чиме смо то ми српски сељаци заслужили.

Не знам да л' су другде сељаци поднели и учинили за свој народ нешто више него ми. Па зар нам највећи људи нису били сељаци? Ко нам је устанке и буне дизо и водио, ко је државу стваро, чуво и спасавао, ајде, руку на срце.

А Младен мени опет: Не видиш, Милутине, преко планине. Оће рећи: не видиш ти даље од кошаре, тора и обора, не видиш даље од прага и огњишта. А не помишља да је то мање опасно, него кад се забленеш преко планине и гледаш небеса, не видиш

свога прага и шљемена и не видиш да ти оцак не дими и да су ти се у ватришту змије залегле.

Е па, у реду - кажем ја Младену - ако ја не видим, нека виде они који треба и мора да виде; прећи ће се и преко планине па ће се видети ко је докле мого да види.

СВЕТИ ОЦИ

Идемо ми тако, боље рећи, тетурамо преко Албаније, из ледаре у ледару, из вучаре у вучару. Кад вако по страни, у једној заравни, деца. Нисам и' бројо, ал беше и' тридесетак.

И пуковник Ивовић, однекуд, међу оном децом. Џарка ватру и прича им, а деца га слушају и цвокоћу, дабоме, прозобла деца, није оваки пут за децу, није ни за одрасле. Е да је отаџбина земља отаца, мислим се, не би са нама била деца, сами би ми завршили овај пишљиви посао.

Милутине - вели ми Павле - знаш ли који је дан? Данас су свети оци.

Који, бре, оци, сунце ти - нећу да кажем. То је некад било, док су се оци деци поклонима дрешили, сад је друго, сад су оци децу везали и у ледаре и вучаре завукли, зарад отаџбине. Наопако. Не знам само куд су се деле мајке и бабе, што дозволише ваку пропас, како оне не одбранише и не заштитише своју децу.

Милутине - вели ми Павле - не знам ни ја ко покупи и поведе ову децу у ову несрећу, а волео би знати. И волео би знати, вели, де су овој деци били дедови, и како су смели унуке зарад отаџбине да порину у ове страоте. Шта ће им отаџбина без унука! Стра ме, вели, да и мој отац није полудио па и он моју децу за мном амо посло. Зебем, вели, Милутине, са две стране. Ако ми деца у овом леденом паклу скапавају од студени и глади, зашто ја треба да се борим - за коју отаџбину, за ону што ми је децу сатрла! Па ја ћу, бре, да је рушим, нећу да је браним, пост ти твој! Ако би тако било, њој горег непријатеља од мене не треба. И шта је то отаџбина! - сикће он. Тешко му, дабоме, окренуо му се свет наопачке, ко и мени, нисмо ми деца, нисмо ни стока. Нисмо ни официри, ни попови. Не живимо од славе.

Питај пуковника Ивовића - покажем Павлу у правцу ватре. А тамо пуковник Ивовић седи са децом. Прича им шта ће бити када стигнемо до мора. Лаже децу да на мору има воћа колико ти душа жели, и чаја заслађеног. Неће да каже да је море водурина и бездан.

Е, на шта је саспео пуковник Ивовић, да лаже децу, попишам му се на еполете. Да л' имаш који залогаш? - пита ме Павле и

гледа ону децу.

Имам један кромпир.

Дај га деци. Оци су данас, ред је, ја да имам штогод дао би им.

Па нећу ни ја кромпиром своју гузицу да спашавам кад су деца у питању. Понесем онај кромпир, а сузе ми на очи, оћу да се загрцнем.

Пружим онај кромпир - деца ме гледају, грло ми се стегло, ни једне речи у мени.

Што плачеш, војниче? - пита ме дете, а ја се зарози и плачи. Ал, опет, кажем себи: Милутине, помисли како је онима које су њина деца стигла у овом паклу - Радоша стигао син, дете се разболело и умрло од грознице, а он мора даље. А зашто? И против кога? Јесу ли њему већи кривци Немци ил ови наши што су измислили ову дечију стратегију?

НИЈЕ НАРОД КО И ТРАВА

Не могу сигурно рећи де стигосмо врховну команду и владу, ал беше једна зараван и ту ватре наложене и коњи осамарени, под големим теретом шаторским крилима покривени. Чујемо, ту су кости неки наши владара давни.

Који то владара кости носите - питам једног редова - зар ми немамо штогод важније за ношење? Правим се ја мало онако, а онај редов се насмеја, нешто би реко, а све погледа у официре да не чују. Официри су људи платежни, не смеју да хуле на судбину, а сељаци су друго, сељаци, мислим, редови.

Право да ти кажем - вели ми онај редов - да се ја питам, ја не би носио ове кости, што да и' крпамо, шта ће они Шваби, а не знам ни ми шта ћемо са њима.

Паметан човек, синовче, каже: Ако и носимо због неког аманета, није нам потребно, шта ће нама аманета кад смо ми у Србији оставили своје куће, чељад и стоку.

Шта ти кажеш? - приђем Младену. Ми немамо чиме да наранимо ову децу што и' кроз овај ледени пакао водимо. Сарањујемо своју узданицу и будућност, а носимо коцање. Шта мисле круна и влада о нама, мисле ли оне да смо ми ђакони и богомољци, па су нам коцање краљевске прече од наши кућа, чељади и стоке.

Милутине - вели ми Младен - народ мора бринути о костима своји предака, од костију предака нема сигурнијег ослонца, барем за нас, Србе.

А шта би са оном нашом словенском браћом? - царнем га. Њему не би право, па поче да прича о великој држави будућој, само везе.

Боже, шта ли је овим нашим школованим људима, мислим се и слушај га. Њему душа у носу. Гладан, болестан, једва ноге вуче. Снег увитлио, ноге му промрзле, руке му се скочањиле, глава му се смањила - ал он, о великој држави снива.

Знаш ли ти, Милутине - пита ме - шта је то српско војводство?

Ја се правим да не знам - слежем раменима.

Е, па, Милутине, вели, и српско војводство ће бити Србија. А знаш ли ти шта то значи кад се нама земљица украси градовима ко што су Нови Сад, Осек, Вуковар и други.

Добро - ућутим ја, не смем се правити паметнији од целог народа - да страдамо за српско војводство, ваљда и тамо живе Срби.

Е, Милутине, да се ми нисмо за ово определили и волико жртвовали, никад не би дошло до уједињења Јужни Словена. Ако смо, вели, изгубили земљу, војску ћемо имати. А онда ће савезници, кад дође до дипломатски договора, морати да удовоље нашим захтевима. Онда ће, вели, савезници да нам дају све крајеве у којима живе Јужни Словени, онда су Далмација и Словенија спасене. Кад тако не би било,

Талијани би, вели, узели Далмацију и још неке крајеве.

Ја слегнем раменима, не разумем српска посла и српску рачуницу. Нисам сигуран да због тога и ова деца треба да страдају. Добро - питам га, човек је школе у Бечу учио - беше ли на свету још којег народа да је сатро децу због државе и неки крајева и, ако беше такога народа, шта би с њим, усрећи ли се?

Ми овај рат не смемо да изгубимо, то теби, Милутине, не може бити јасно, то су нека виша знања.

Како, бре, не смемо да изгубимо рат а смемо да изгубимо народ! - мислим се. Па је л' тако синовче? Шта ти значи да добијеш рат а да сатреш народ?

После сам видо ту рачуницу, ал доцкан. Дође време, требају ти људи, треба ти памет, Срби су ти потребни више него икад, ал де су, нема њи, остали у снежним вејавицама. Појела и' Албанија. Па је л' тако? Не ничу људи ко печурке. Лажу они који кажу да је народ ко и трава - косиш га, а он се подмлађује.

Е па ти види да л' сам ја у праву, ил нисам...

Ал добро, идемо даље.

РУКУ НА СРЦЕ

Таман се дан од ноћи опрашта, кад, у једној ували, поред пута, побијени, жена и деца. Срби, избеглице.

Била ту и једна девојчица, дете од пет-шест година, рањена и свучена. И у снегу остављена. Ту и умрла.

Да л' ће ови Арнаути увек мислити да са Србима могу како им прасне ћеф - пита ме Павле - да л' ће, вели, увек рачунати да смо ми слаботиња како нас сад виде.

У неко доба сустигоше нас наше избеглице, голи људи. Свучени, само у гаћама и кошуљама. Причају - напали их Арнаути, отели им кљусе, а њи поскидали. Цвокоћу људи и показују вако у пристранак, на неке куће, три - четири километара удаљене. Треба, кажу, да се вратимо, да побијемо Арнауте у тим кућама, они су побили наше дечаке, размрסקали им главе ушицама секира, нису ни меткове тели да троше, побили дечаке и поскидали.

Не могу да будем паметан: зашто убијају и оне који већ умиру? Ваљда су прокљували да имамо по коју сребрну цркавицу и по који жућак - показали им Срби кад су куповали сено за волове и коње.

Немој да се љутиш, синовче! Ја ти своју судбину казујем. Оћу једном, ево, да је саставим целу. Раније ми се није дало. Раније, кућа, њива, стока, ратовање, па никако себе да видиш целога. Сад је друго, сад могу. У затвору сам, има се времена.

Арнаути убијају нашу децу - Рака Троцки дробе о братству са њима. Умире се од глади и студени, а наши школовани људи мељу о словенству. Не смемо ватру да заложимо, обућа нам се распала, а поручник Гарашанин објашњава нашу судбину. Да смо се ми вратили нашим кућама, а влада и круна да су потписале капитулацију, каже, Талијани би узели део територије наши Јужни Словена и Далмацију; овако, каже, ми ћемо сачувати нешто војске, круну и владу, па ћемо имати државу како доликује Јужним Словенима.

Држава ће нам бити велика чак до Соче.

А де ти је та Соча и шта је Соча? - питам га.

Соча је, каже, наша река у Аустрији, тамо живе наша браћа.

Слабо ја знам о рекама, а за ову први пут чујем. А не смем рећи: е, мој поручниче, и несрећниче, зар си се школовао да би омаловажавао свој народ; зар смо ми и то заслужили, да нас можеш позвати да умиремо и за реке по Аустрији.

Ајде, вала, да умремо и за ту Сочу - намигнем Василију - што да не умиремо и за Сочу, овде, у Албанији.

Ко ће ако ми Срби нећемо - спаде ми камен са срца. А поручник Гарашанин се љути: Шта се шегачиш, Милутине! Ја га само гледам. Не смем рећи - много је за један народ, поготову овако мали као што смо ми, ако га буду нагонили да умире за сваку реку. Ваљда свака река има свој народ који треба да умире за њу.

Руку на срце, војска је војска, ал шта ће са народом да буде, то те ждере, синовче.

Све више је уплакани и престрашени жена и деце, тетурају изгубљени или у поворкама без краја.

Набаса на нас патрола Дунавске дивизије, траже неку децу, групу ђака из Београда, изгубила се у снежним вејавицама и гудурама.

Поред они стаза смрзнути лешеви ђака и војника. И смрзле трупине коња.

СПАШАВАЈ ВОЛОВЕ

Не могу тачно рећи у ком оно месту беше, тек доделише нашем воду волове. Скупило се, богами, седамдесет волова које од артиљерије, које од коморе.

А нама мило - сељацима рогата стока много значи, знаш и сам.

Иду наши волови, богами, све ко да знају да треба стићи наше колоне, а ја погледам колико је сунцу до заласка. Кад, звизну олово. Са они чука одјекнуше пушке.

Засуше нас и бомбама и камењем.

Стење стока, ричу волови. Падају низ литице у провалије. Ми у заклоне, а Арнаути зову на предају.

Е па, ништа нам не вреди, овима се не смемо ни предати, мислим се, не смемо им ни говеда предати. Да је бог тео да се предамо, он би нам одредио непријатеља коме се смемо предати, не би нам одредио Арнауте. Пуцам и ја, пожурујем волове и мислим се: не би ни према Немцима било лепо да се предамо овима. Шта би о нама Немци мислили и зар би нас ценили да се овима предамо. Па је л' тако? Имали смо ми и јачи и уљуднији непријатеља од Арнаута, па се нисмо предавали. Како сад овима заробљеници да будемо, на те гране да спаднемо; ја нека јуначина нисам, ал опет, стид би ме било да се овима предам.

Вала богу, мислим се, шта ли они о нама мисле кад нас зову да се њима предамо. И што ли ће њима робље? И робљу треба кров над главом и постеља. И робљу мораш дати леба и уз леба.

Смешно, дабоме. Ал - гурај даље! Спасевај волове. Пуцају они, пуцамо и ми. Стока се поплашила од оног камења, рањавају је и убијају камењем и бомбама. Падају волови у сурдumu, низ литице. Ал, опет, искобељасмо се.

Јаој, да ли ће ово унуци и прауници наши и прауници праунука наши' смети да забораве, да л' ће ово бити описано! - одхукује Танаско Страгарац, а све гледа ка оном месту и оном паклу де нам волове израњаваше и побише.

Заборавиће се, јашта ће, мислим се - ко ће да описује ове несрећнике што поре коњске лешеве и једу да не би умрли од глади него од болести; ко ће да опише ове збегове што се вуку

за војском која је мучнија и слабија од њи! Ко ће да пише о оној чети ђака што је залутала у снежним вејавицама у албанским планинама и уместо на море стигла на небеса? Ко то може да опише? Да је бог тео да то остане записано, он би оваку судбину доделио којем писменијем народу. Народу читљивијем. И народу мање заборавном него што смо ми.

И све тако, измичемо ми, а стока послушна, иду наши мршави волови ко да знају у каквој су опасности и ко напада.

Да л' вреди журити, Милутине? - застајкује Танаско Страгарац - можемо се, вели, срести са другим Арнаутима.

Срести се нећемо, ал ће нас напасти са стране или с леђа - мислим се и све пожурујем: Ајте, браћо, да умакнемо овима. Знате ли, велим, колико су нас искоштали ови волови и они што нам пропадоше, знате да нам Арнаути нису сено продавали за паре артијане, него за звечеће. Колико је, велим, само амајлија дато за сено, колико прстења и колико златни сатова официри поскидаше и дадоше за сено.

Изгубисмо ми тринес волова, шта ћеш, жао људима, жао и мени.

После сустигосмо комору, тако се зове, а кака је то комора која нема да ти пружи каиш сланине, ил шаку брашна, ал добро.

Поручнику Гарашанину жао волова. Прича он шта је и како је било, а један мајор, интендант, шта ли је, теши поручника и нас: Прошли смо боље него они што су проводили ергелу из Љубичева, они су, каже, погубили расне коње, а ми обичне волове. Волове ћемо лако заимати, а расне коње потеже, њи је Србија скупљала и гајила још од књаза Мијаила. Стаде онај мајор нама причати колико је књаз Мијаило труда уложио да Србија дође до расни коња, па сад и то пропаде.

Овде ти се стегло, ал шта ћеш. Гурај даље!

МЕДАЉОНИ

Иза једне окуке и повеће стене избише Арнаути, њи шесторица. Угледаше нас па се мало и пометоше - научило то да препада жене и децу па се од нас као мало и уплашише. Тек, пуче једна пушка. Један је њин подигао био на Василија, ал во спасе насег Васа, те ми удри. Они се поткочили, виде да су се срели са мртвацима, а мртваци се ничега не боје. И док дланом о длан, троица њи падоше, један оста у месту, уплашио се и збунио, а двојица побегоше, вако, низ пут. Василије затеже пушку, погоди, богами, једнога, рани га.

Павле оће на нож. Оће, вели, срце да му извади, ако га има. Киван Павле због волова.

Не дам ја, нећемо никог да кољемо: узмем Арнауту пушку, извадим затварац и заврљачим у сурдуму.

Ђернем у њиног мртваца и видим, вири му марама из џепа. Ја претурам по џеповима, па почнем вадити - минђуше, ланчиће, прстење, сат железнички, неколико златни зуба и два медаљона, у њима војничке слике, носиле и' невесте ил сестре. Потурим то под нос оном Арнаутину, а он цепти ко прут. Павле и њему завуче руке у џепове - и код њега ко и код они мртваца, пуни џепови опљачкани ствари. Павле устукну корак, па потеже из пушке, онај дрепи о ледину. А Рака Троцки се узмувао, криво му на Павла. Брани Арнауте. Они су, каже, људи недужни, они су народ сиромашан, много изабљиван. Срби су се грдно огрешили о овај народ. О томе је књигу написао један наш првак. У тој књизи, вели Рака, грдно се осуђује српска војска што је гушила арнаутску побуну. Пише да су војници грдно поступали, да су топовима тукли побуњене Арнауте и њина села.

Распричао се Рака Троцки, опет нам памет продаје, а мене зигну овде. Ја се у књиге не разумем и о томе нећу да говорим, али знам оно што сам очима својим гледо и на својој кожи осетио.

Је ли, бре, Рако - питам га - је л' ти то причаш да смо се ми огрешили кад оно Арнаути на нас заједно са аустријским официрима ударише и нашу Шумадијску дивизију поклаше.

Рака се мало лецну, а Павле га, вако, счепа за груди. И опсова му матер, том што је писао књигу о Србији и Арнаутима. Чуо сам ја за ту кукњаву на туђем гробљу - дркће Павле, псује писца те књиге, псује његове присталице. Та странка је, вели Павле, гласала против нашег ратног буџета и онда када су Немци надирали према Краљеву.

Чек, бре! - умешам се ја. Уватим Павла за руку. Не дам да дође до несреће, рачунам, није лепо да се ми међу собом за гуше и ножеве ватамо док нам Арнаути убијају изнемогле војнике и децу.

УЗМИ СЕ У ПАМЕТ

Све смишљамо како ћемо до неког коша да допаднемо да штогод кукуруза узваримо за се и за ону двојицу, за Младена и поручника, да неко јајце укувамо, њима је то потребно, они су људи школовани, мекани, а ми смо сељаци, знаш и сам, за нас је ласније.

Не би било пријатно да причам како смо ја и Павле у туђ кош и кокошар упадали, тек напунили ми торбе, враћамо се и кријемо тај кукуруз и она јајца, јер знамо да Младен и поручник, кад би дознали, не би то окусили, чисто смешно; домаћин си човек, стидиш се што крадеш, а бојиш се оних ради чијег спасења крадеш.

Вратимо се ми, па она јајца у једну порцију и на ватру.

Милутине - јави се Павле - де је нама Младен?

Како де је? - погледам, стварно, нема Младена.

Младене, Младене! - нема га.

Вичемо, не озива се. Глас нам се враћа из гудура.

Да се вратимо, није он далеко, засто је. Наки не беже - Павле се поврати, а нас неколико за њим.

Ено га! - Василије први угледа Младена. У снегу. У стидном ставу, над скрамом крвавог измета.

Младене, сунац ти! - притрчим. Не дај се, благо Милутину! - подижем га, ал видим у чему је ствар, зар сам једног мртваца подиго.

Е, па сад, синовче, узми се у памет и размисли мало о Младену.

Дабоме, Младенову је судбину доживело много ђака и школовани људи. Ја јесам сељак, ал нисам цепаница, знам колико би нам наки људи узвредели.

Ономад ми овде у затвору приђе Павле. Добро, Милутине - вели ми - како се неко не заузме за нас, ми смо, бре, у затвору на правди бога!

А ти ко да не знаш да смо ми погубили људе - сети се ја Младена и они школаца - сад испаштамо, нас сад слабо ко познаје, нема наши људи, ко ће да се заузме за нас...

Ал добро, да се вратимо Албанији!

ОН ЈЕ ЛЕП КО УПИСАН, А НАШИ ОПАНЦИ ПОДЕРАНИ

И поручник Гарашанин се разболе. Све се јуначио, јуначио, ал види и он шта је са нама, па му попустили живци, а ни стомак његов није био како треба.

Овај неће стићи до Соче - вели Василије.

Не лај, Василије, ако смо онемоћали, нисмо душу изгубили и нећемо! - не дам му да се посмева.

Не дај се, синовче! - приђем поручнику, помилујем га по глави, а глава му гори, видим ја који је вакат. А како да му помогнеш? Овде нема болнице, сад је он у нашим рукама и на нашем образу.

Узми цигару, Милутине - шапће ми поручник Гарашанин. Смеши се и руком пипа џеп.

Лазар Сенички скиде кожук, навуче га поручнику на леђа. Ја придигнем поручника и ставим га у крило Лазару, а он га држи ко дете и надноси му ноге над ватру.

Спавај, поручниче - кажем му. Он се промешкољи, завуче руку у недра, извади медаљон, богородицу, пољуби је, па је скиде и пружи ми заједно с ланцем. Моли ме да однесем ту богородицу његовој мајци у Аранђеловац.

Ја узмем богородицу, окренем се, одвојим се од ватре и помолим се. Помози сад, богородице, ако ћеш икад!

Поручник Гарашанин се насмеши. Чуо ме. Фала ти Милутине, вели, ал не вреди.

Помоћи ће, благо мени, помоћи ће, ко ће, ако она неће. И коме ће, ако теби неће. Заслужио си помоћ и капом и шаком. Дао је, бре, синовче, прстен и амајлију да купимо воловима сено. Никад није затајио, руку на срце. Јес ме мучио, ал ни себе није штедео.

Слушај, дете, немој да се шалиш, не дај се! - скинем покровац с вола, увијем поручника, па за командом.

Надлеташе нас и ероплани. Ми чекамо бомбе, а оно - артија, одозго вијори. Почеше људи да скупљају летке. И да читају. Позивају нас да се вратимо и да останемо код своји кућа, баш како су учинили наша браћа Црногорци. Људи оно бацају. И

псују Црногорце. Толико су се надали у Црногорце - а они одоше кућама.

Поручник Гарашанин тражи да му се донесе летак, а кад га погледа само изусти: Црногорци! Беше му, ваљда, жао, ману главом.

Камо наше среће да смо учинили што и Црногорци, друго би нам било бројно стање, мислим се.

Паде ноћ, а мраз жешћи. Прсти се кврже и коче. Ми још једно ћебе бацимо на поручника. Па ајде, па ајде, па ајде, до свитања. А у свитање је најљуће.

Поручниче, је ли ти зима? - питам, а он ништа, ћути.

Василије на другом крају носила затеже. Чекај - каже и стаде - да видимо да ли је жив. Придиже Василије ћебад са поручникове главе, пипа га, маше главом.

Поручниче, божју ти мајку! - приђем, пипнем га. Скинем капу и прекрстим се. Божја воља, дечаче!

Крсте се и остали. И плачу људи. Умро без речи. Официрчина. Војничина. Србенда. Јес ми криво што немадосмо људи који би се могли заложити да се не вучемо кроз ову студен - ама ми се срце стеже од жалости и од поноса због оваквог официра.

Скидосмо га са носила и положисмо у снег.

Нигде земље, како да га саранимо. Само бела, снежна, ладна планина и сурдума. И лице поручниково ладно, а румено, боже ме прости, ко за инат смрти и ладноћи. А очи, отворене и уста отворена ко да ће сад да подвикне команду, као некад, тамо у Србији.

Макнимо се, људи - вели Василије и показује вако руком на његово лице. Оно тик уз наше опанке подеране. Ето, лице му беше уз наше опанке. Он леп ко уписан, а наши опанци подерани. Срце да ти прсне, ниси од челика.

За овога рата, сећо сам се ја често поручника нашег. Колико би нам вредио. Не би ми ни у априлском рату нако занемогли, а не би нам ни касније које каке трчилаже памет солиле и крви пиле: друкчије би наша кока певала. А сећо сам се и други, поготову деце, онолике деце која би сад била у најбољој снази, зрели људи - а ти, синовче, мисли што мислиш. Можеш ти синовче, да се љутиш колико год оћеш, и ја сам се љутио. И остали. Колико

пута смо ја и моји рођаци и пријатељи, вако, на славама и преславама, о гозбама и даћама разговарали и сећали се оне деце. Баш на Видовдан, пред овај рат, отишли ми до костурнице на свечаност и велики помен.

Попови певају и читају оно њино, редно, а ми по страни, издвојили старе ратнике, Видовдан је. Па и краљев изасланик, ђенерал дошо, у униформи. А Павле, онако, уздане гласно, па вели: Е, да будале не сатреше нолику нашу децу, и наше људе, и Срби би могли бити приличан народ.

Ђенерал се нађе погођен, поче да меље и велича нашу победу.

А Павле ни пет ни шест: Ђенерале, вели, нисмо ми деца, знамо ми шта говоримо - дај боже да и ви у Београду не сазнате то једног дана. Ако вам буду устребали људи да браните ову калакурницу од државе, знајте да и' неће бити, нема више они Срба из прошли ратова, појела их наша велика победа.

И тако, синовче, да ти не дуљим, знаш и сам; да није тако, зар би ја сад био овде, у затвору, на правди бога.

Ал шта је ту је, од судбине не побеже.

БАЦАЈУ НАС РИБАМА, НЕОПЕВАНЕ

Стигосмо ми Срби и до мора и видесмо своју срећу.

Цеди се студен из костију. Плочници се пуне нашим мртвацима, а савезничке лађе не стижу. После сам чито - триста деведесет хиљада мртви Срба остало је на обали мора од Скадра и Драча до Валоне. Нису Немци, Швабе и Мађари, ни Бугари морали да нас убијају - могли су нас, комотно, пријатељима и савезницима препустити, ласније бисмо од пријатељске помоћи страдали него од свег оружја непријатељског.

Ето тако, на мору си и лебдиш над понором. Испуштен, неприваћен: туђу милос чекаш, а ње нема. Вуче се гомила болесника и мртваца, нико њи не урачунава и не цени. И што би, мислиш се, нису нас ценили ни они које смо ми својом сељачком муком плаћали, што су се јуче из наши сељачки гуњева искотили - што би нас ценила енглеска и француска господа.

Стево Тулежанац се уплашио, види зло очима, ал бодри - санћим, нисмо ми затурени и заборављени, наши савезници су хришћани, а и ми смо неки хришћани. Нада се неком избављењу, ал кога сад да избављају кад смо помрли, неопевани.

Василије, ко шот га је дао бог. Не да, вели, европска госпоштина своје лепе лађе да и оне реде гегуле; погледајте се, вели, па ће вам бити јасно: нису савезници правили своје лађе да на њима скапавају вашљиви Срби, брига је њи што су Срби због луде главе болесни и усрани. Видите, вели, на шта личимо: ми смо руља костура и живи мртваца. Ето нам, вели, вазда смо се трудили да личимо на своје старе, сад смо ко и они, мртви.

Па кад погледаш тако ти и дође. Шалу на страну, тако је и било. Онередисмо ми лађе, баш кад се силазило на Крф. Ја сам био међу последњима, страота погледати шта су костури избљували.

Мало ко је на ногама, синовче. Лежиш у болници. У туђим си гаћама, на туђем лебу.

А мртваце, на гомиле. Болничари само износе. И за мене дошли. Де, бре, што мене! - уплаши се ја, а они болничари се насмејаше: доктор им, кажу, рекао да сам мртав. Који доктор,

бре, ваљда ја знам боље од њега, би ми криво, видим на које сам гране спао.

Стево Тулежанац се препо. Знаш ли ти, Милутине, да за нас нема ковчега, бацају нас, вели, рибама, неопеване.

Нема, шта можемо, нема ни за официре - тешим га.

Е да је каки дасака да се за било каки сандук склепа, па да га саране у земљу, каже. Тешко му се и помислити да ће га рибе појести. Ми сељаци, каже, никад досад нисмо видели море. Сад нам се указала прилика, а ми морамо да умремо. И рибе да ранимо својим телесима. Ниси у животу окусио морску рибу, а судбина ти одредила да те морске рибе поједу.

Е па, таке смо ми среће. Ал не вреди нам кукати, него да гледамо како да се преживи.

Мало по мало, нанојисмо се ми који смо преживели.

Почесмо и да обилазимо једни друге. И да излазимо из шатора, ко гуштери на прво сунце.

Гледаш околину, гледаш море. Мислиш, дабоме, на Србију. И како ћеш да се вратиш.

Сећам се, ко сад да гледам - изнесе на носилима неког Бранка, мислим да се презивао Јовановић или Јанковић, не могу баш посигурно рећи, знам да је био из Крагујевца. Изнели га војници, он тражио, оће да гледа свет, млад човек, школован.

Придиже се он, и седе на она носила. И он гледа море.

Видиш ли, добро, како се ово море смирило и умирило, најело се српског меса, вели ми, па отежало и чисто придремало, ко убојница.

Ја немам његово око и не познајем море, први пут га видим, ал ми тешко дође. Погледам га кивно, а он придодаје: Вако ће да буде и после рата ако се когод од нас у Србију врати, све ће, вели, да се смири и заборави, ко да ништа није било, ко да смо, вели, штаповима ударали по води.

Боље би за тебе било да те ми однесемо у кревет, теби ово сунце шкоди, кажем му. Видим да је блед и на печате модар, болеснику је и сунце непријатељ, многе је и оно докусирило. Он неће, оће да чека да види залазак сунца - декламује нешто о сунцу и пучини.

Изјутра њега однесе, дабоме, рибама. Ја после опет гледам оно море и мислим на Бранка, сећам се шта ми је ко јуче реко, па и сам примећујем да је море отежало и да је придремало и да на њему нема ни једне рупице ни тачке тамо где су Бранка бацили, ништа се не познаје.

ПЕВАЈУ И ПЛАЧУ

Видиш ти, синовче, мене. Кад ме погледаш у овом затворском оделу и ваког каки сам сад, ћорав и опечен - ти не би могао поверовати да сам ја и у Африци био. А јесам. Премешташе ме, ко и друге, са острва на острво. У туђим прњама, на туђим лађама, по туђим морима, па у Африку. Тамо сам упознао мајора, доктора Ристића.

Мого би ти ја ово казивати и краће, ал није ред због доктора Ристића. Све нас је саветовао. Изађе тако с нама у шетњу, па каже: Чувајте се, браћо Срби, - тако нас је звао, богами, а човек мајор, лекар - ово је, вели, Африка, овде има змија у свако доба године, не би ваљало да и од афрички змија страдамо. Па саветује да се не ишчуђавамо и да не завирујемо да се много не загледамо у оно што је пред нама. Може се, вели, видети и да се много не завирује - стра га, ваљда, да се ми не обрукамо у Африци, ал де може Србин да не завирује, све му чудно, ни стока им није ко наша, а растиње - поготову.

И све нас доктор Ристић учи како треба да се држимо кад на улице изађемо. Немојте бити смешни и збуњени, исправите се и гледајте отворено, ви сте војска, били сте војска, што се сад постиђујете, нисте ви ником ни криви ни дужни, нисте ви овде ником набили огњиште, ви сте заслужили овај таин што вам савезници дају; ви сте, вели, имали своје куће и своју стоку, били сте домаћини у Србији. Ја вас гледам, вели, па ми жао и криво. Кад ко умре, ви се чисто разведристе ко да сте се неком раздужили. То је опасно, вели, то може да буде преносно, са колена на колена, као кака болест - дабоме, доктор учен човек, све зна.

Све је чинио за нас тај доктор Ристић. Трудио се да нас запосли. Да радимо на земљи и око стоке. Зна шта Србина најлакше може окрепити. Дабоме, желео човек да не личимо на гомилу мученика и бескућника који се стиде и света и себе сами, у туђини.

Сањаш ли штогод, Милутине? - пита ме једном мајор, доктор Ристић. Од сневања, вели, здравље много зависи.

Не сањам - слага га, не смедо рећи: сањам гробље без крстача.

Имаш ли деце, Милутине? - пита ме једном, не могу рећи кад беше.

Немам, госн мајоре.

Па што си толико тужан? - пита ме, добар човек.

Ваљда зато што смо чак догде стигли, госн мајоре, што је Србија пропала, а ми по свету базамо. Јес, лепо су нас Французи приватили, свака им час, - подигнем ја вако шајкачу - ама, шта ће с нама бити до послетка.

Он се увати за браду, забрину се, видим ја нисам будала, не може то бити само због Милутина, то је због наше српске судбине. Стоји тако, гледа ме гледа, па вели: Немој да се одвајаш и осамљујеш, Милутине, није теби теже него другима; шарај и ти чутурице ко и други, прави неке свирале, видиш како људи свашта раде, направи неко кресиво за цигаре, да припаљујеш. Што мање сећања, Милутине! Сећања нас могу докрајачити, могу нас обрати ко слана паприку.

Фала, госн мајоре - шта друго да му кажем, ал мислим се: да је среће не би ми шарали чутурице и не би били овде, чак у Африци, на туђим оделима, у туђој постељи и на туђем лебу. Свој би ми лебац јели, своји се брда и планина држали.

Те чутурице шарене и те свирале које ми овде правимо и шарамо, то је можда једино што ће српски војник стећи и понети ако се из овог пакла кадгод врати својој кући - тако ми рече доктор Ристић, очију ми.

Значи тако, мислим се, у шареним чутурицама нам је спас, у свиралама које правимо у туђем свету - манем главом. А колико ће ови свирала засвирати у Шумадији и колико ће се чутура напунити нашом ракијом, колико ли ће чутурица стићи за буклије?

Доктор Ристић ме помилова по глави, па оде друге да теши - лепота од човека: син му јединац страда преко Албаније, убили га Арнаути, а он осто да лечи туђу децу.

Пред повратак из Африке, доктор Ристић нас поведе на наше гробље, да се опростимо од наши мртваца.

Ово смо сад ми на гробовима наши другова и више никад, - вели доктор Ристић - после ће о државним празницима

дипломате да им долазе, ал тешко гробовима над којима дипломате сузе лију.

На лађи кад беше, он са нама.

Неко запева: “Јечам жела Гружанка девојка”. Запева и доктор Ристић. Суде небески, како ли му је срце,

јединца сина оставио у арнаутским гудурама, ал пева, пусти Србин. И плаче. И доктор Ристић пева због други људи, паметнији је он од нас, зна он да смо ми народ сатрвен, да нам није требало по сињим морима да скитамо, на туђим лађама и на туђем лебу, ал ето, пева, шта ће.

Добро, докторе - питам га ја једном, искористим прилику, насамо - ко је тај Трумбић? Много је у то време причано о Трумбићу.

Шта ће ти то да знаш? - погледа ме он, чисто сумњичаво.

Можда је човек помислио да ме је неко потурио да га шпијунирам - трго се ја, би ми криво. Опрости ми, госн мајоре - замолим га, пођем да одем, али он ме заустави.

Милутине - вели ми - ако ми будемо страдали до краја, неће за то бити крив Трумбић, није нас он довео овамо.

БЕСПУЋА ПОД ОБЛАЦИМА

А кад би оно пред Кајмакчалан, пуковник Ивовић ме позва у своју земуницу - ми смо исписници, можда сам ти реко: кад је он пошо у Крагујевац, на школовање, ја сам га пратио и торбу му носио до јасеничке ћуприје.

Видиш, Милутине - показује ми пуковник вако - ово ти је, вели, Кајмакчалан, висок је иљаду и осам стотина метара. Никад нико од народа европски није ратовао на овим висинама, ником путеви за спас отаџбине и државе нису прелазили преко оволики висина. Наши путеви, вели, воде кроз ова црна беспућа под облацима.

Да л' је могуће да ћемо и ми Срби и преко њи прећи, мислим се. Зар ми овако ослабили и омалили, па сад преко толике планине. Камењем да нас туку у теме, побиће нас. Не верујем, синовче, а нисам ни онда веровао да на тим висинама има било какве среће за икога осим за орлове. Док је било среће, не смедо рећи, нисам ни знао да постоји Кајмакчалан.

Шта можемо, пуковниче, нисмо ми градили Кајмакчалан, нећемо га ни мерити - правим се луд, синовче, знам како се са официрима разговара - ваљда бог зна шта ради кад је Србима одредио да ратују на највећим висинама, ваљда је решио да покаже шта људи могу, па је изабрао Србе. Пружим му дуванкесу да савије цигару, па велим: Можда је бог тео Србе и на овај начин да испроба, што не би и на висинама кад је испробаво и на мору.

Синовче, збунио се пуковник Ивовић, није му јасно да л' ја то неки отров просипам, или се можда посмевам нашој судбини.

Кажем ти, гледа ме пуковник, а гледам и ја њега. Што да га не гледам. Он је од мене ближи онима који су одређивали судбину народа - па да се гледамо. Моја је савес чиста, а он нека види за своју.

Ајде, бре, Милутине, сва ће ова наша страдања, муке и патње наше у читанке да уђу; деца ће, вели, унуци и прауници наши да уче о нама и да се над нашим победама снаже.

Над нашим гробљима - исправљам га.

Па, добро, над нашим гробљима - пљеска ме он по рамену.

Што ме пљескаш, мислим се, нисам ја будала да би живот свој дао због читанке, а поготову не би народ сатро да би га увео у читанке, ал добро - де.

Заузесмо ми Кајмакчалан, синовче. Прекрисмо га лешевима. Само коња шта је остало да се распада на оним падинама.

Кад би пред овај други рат, сиђем ја у чарсију, сретнем Марка Дражевића. И бог зна како. Нисмо се дуго видели, а он ми и рођак дође, моја мајка и његова баба сестре од рођени стричева.

Шта ћемо, куд ћемо, ајде у Моравџијину кафану. И све редно: ракија, кафа, разговор. Питам ја како су његови код куће са здрављем, чуо сам био да ми сестра, његова мајка, нешто поболела. Распитујем се ја и за летину, јесу ли средили, како је година понела, кад он мени, ни пет ни шес: Ујаче, јеси ли ти био на Кајмакчалану?

Мени мило, синовче. Добро је, мислим се, да се неко сећа тог Кајмакчалана, да то све није зарасло ко мечки дупе, ил, ко што онај покојни Бранко кад је гледо море са острва смрти рече да ће све да се изравна и да неће остати ни белега наши страдања.

Јесам, велим, како да нисам, био сам на Кајмакчалану. И затегнем ја да причам из једног витиља. И када је артиљеријска ватра била, и како смо кренули, каки су положаји наши били, немогући, па нас Бугари и Немци туку у томе, и како су за нама остајали наши мртви. И како смо љубили земљу кад смо прешли преко Кајмакчалана.

Е то је била погрешка, - прекиде ме Марко - то је била велика погрешка. А смије се.

Добро, мислим се, погрешка, сигурно да је била погрешка, знам ја да ми из погрешки не излазимо откако смо своју земљу напустили; сети се ја они наши костура и лешева преко Албаније и сињег мора и који ли све острва, па и Африке.

У реду, благо ујаку, грешка, ал која, у чему смо то погрешили? - оћу ја да разаберем и видим шта он мисли.

Па то што сте толико гинули и што се погибијом једнако поносите, то је погрешка. Кајмакчалан није српска земља. Не важи се оно што је било за време Душана Силног.

Суде свевишњи, зашто је он школе учио и по Београду базо - мислим се, ал се савлађујем.

Добро, благо ујаку, а што ми онда љубисмо земљу? Зашто ми онда отимасмо ту земљу од Турака дванаесте? Мислим се, синовче: имадосмо ли ми нека друга посла, него да по Македонији гинемо? Јесу ли, благо ујаку, велим, јесу ли ти чија је земља знали раније да је њина? Ако јесу, што је не освајаше и не ослобађаше, како се тек сад сетише чија је?

Ето, не вреди вам се вајкати, тако је то са нама Србима, ми прво изгинемо па се после размишља да ли је то тако требало да буде. Други су друкчији, они прво размишљају, па онда ако икако могу, не гину - смеје ми се у брк.

Добро, благо ујаку, има ли још Срба који мисле као ти? - питам га, а под грудима поче да ме стеже.

Залетеше се у ме оне слике и прилике; сети се пуковника Ивовића, и оног разговора у његовој земуници, сети се погибије Милића из Калањеваца и Манојла из Гуришеваца - ал, добро, трпим, оћу да видим шта је и како је.

Има, зар не чујеш и не читаш да вас Кајмакчаланце називају "кајмакчаланским аветима".

Ја гледам, а овде ме притегло, усковитло се Кајмакчалан око мене, ал се уздржавам, не дам рукама на вољу, рођак ми је.

Добро, благо ујаку - све ја тако њему лепо, а длан оће да ми се откачи - добро, а ко то тамо по Београду тако нас "кајмакчаланским аветима" назива, који су то Срби тамо? Рачунам, школац је, студент је, дружи се са људима, чита књиге и новине, апсили су га, због тога је и школу забаталио. Да је среће, он би одавно судија био, ал ето, бави се неком политиком. Деде, благо ујаку, реци ти мени ко су ти људи што су сад накнадно тако паметни?

Он рече, не могадо све упамтити, знам да помену неког Ристића и још неке списатеље. Сви они сад пишу и говоре да смо ми отели Македонију кад смо прешли преко Кајмакчалана. А ја, синовче, видим нас како љубимо земљу кад смо прешли на ову страну Кајмакчалана па ми криво. Што је нама било потребно да љубимо земљу Кајмакчалана па да се Македонци љуте на нас и да сад, како чујем, говоре да смо ми њи

окупирали осамнаесте. Што ми нисмо њи пустили да се они сами ослобађају и стварају своју државу

Македонију, ако би им дали Бугари? Што да Македонија за нас буде три пута гробница, па да нас сад и наши школовани људи кајмакчаланским аветима називају и да нас подругљиво зову Солунцима, ко да је то лако бити Солунац. Зашто се заборавља да је и од оне шаке јада што је са Халкидика пошла као десеткована српска војска до краја изгинуло више од половине... Зашто да испаднемо смешни на крају?

ЛЕПА СЕЛА И ВАРОШИ

Да кажемо, паде Бугарска. Одоше Бугари својим кућама. Нама команда не даде да одемо у Бугарску. И боље, кака је срећа бити некоме окупатор, барем ми знамо шта је окупатор, прибогу, зар је срећа за човека да пржи бабе и убија туђу децу. Фала нашој команди те тако испослова то са Бугарима, па се ми њима не светисмо за Сурдулицу, Топлицу, Јабланицу и друга њина зверства, што да будемо ко они.

Дадосмо се ми за Немцима. А они, људи, дабоме, беже својим кућама, не можеш и' стићи. Василије се, сећам се, шегачи: Благо Немцима, вели, они људи иду својим кућама, а ми ко да своји кућа немамо, протутњасмо поред своји села ко поред турског гробља.

И другима тешко, били би ради да сврате, да виде шта је и како је са родбином, али официри ни да чују: није сад вакат да се Србин са родбином цмаче, него да се иде преко Саве и Дунава, да заузимамо земље у којима живе Јужни Словени. Сад се остварују ратни циљеви Србије.

Да бог сачува. Не дају ти одмора. Држе нас ко ђаке. Уче нас о Јужним Словенима. Терају нас да певамо о братству и једнородности. Не смеш рећи: нека те песмице певају Јужни Словени, доста је од нас, ми смо своје одужили.

Па богами, синовче, тешко ми је учити. Шта у моју главу може да стане кад је препуна црни успомена.

Али ко те пита. Само напред. Поспадасмо с ногу по оним крајевима што су дотад били аустријски.

Нећу да грешим душу - лепа села и вароши. И народ лепо обучен, нигде опанка, нико поцепан.

Домазлуци урођени, ником цреп није фалио, ни на свињцу.

А наши, онако траљави и табанисани, завирују кроз капије, погледају у дворишта, гледају штале, оборе.

Жељни људи домазлука, трапуљају и гледају. Чуде се како је све очувано и уредно. А капетану Тополцу, видим, није право, постиђује се. Није се овде ратовало, ни сад ни раније, није се ни устаничило - објашњава нам, видим, стра га да се не обрукамо, жао му, ваљда, наши људи. Нису, вели, овде људи ни буне

дизали, није њима било ко нама, они су се са својим душманима договарали и нагађали.

Које смо ми судбине - маше главом Стево Тулежанац - божију ти мајку и нашој судбини и нашој Србији, колико нас је коштала; како се, вели, међу нама не нађе когод за каке преговоре и нагодбе са непријатељима.

Е па, не вреди нам се вајкати, свако има своју памет и своју душу које му судбину одређују - кези се Василије.

Величко Величковић, наредник из друге чете, пришио чин, посто наредник, одело преправио, затегао се, ушчустрио се, чини ми се да се био и намирисао, таки је човек био, ваљда му то и од имена и презимена долазило, све је био жељан неке величине и изгледа, волео да се дипли и гланца, па се вако заустави пред једном капијом, а ту стоје две девојке. Разговарају нешто, види се лепо да једна испраћа ону другу, а Величко Величковић млад човек, оће нешто да упита, нешто поче за цркву да припитује, а оне девојке се само погледаше па наставише свој разговор, али видим ја, журе оне да се поздраве, не гледају нас ко смрдљиви сир.

Он зна француски, реко ја за Величка, оћу да га учиним мало виђенијим. Он, веселник, стварно био научио нешто француски, тамо по француским болницама по Африци и по Солуну, много је волео да се дружи са Французима.

Оне девојке се погледаше и растадоше, одоше без речи, видим, не верују да Величко зна француски; видим, бре, да им ни најуреднији и најличитији међу нама ништа не значе.

И причам ја после то капетану Топлоцу. Волео би да могу и оном учитељу из нашег села и поручнику Гарашанину, и Младену Марковом, а највише би волео да могу краљу и Пашићу.

Капетану Тополцу, дабоме, није право. Љутка се на оне девојке. Оне, вели, не знају шта је војска, никад своје војске овде нису ни имали, оне мисле да смо ајдуци. Упишуље, вели, мисле да су испред нас, да су цивилизована Европа. А та цивилизована војска у којој су њини служили вешала је по Србији и по Срему српску децу и жене. Дабоме, та војска је вешала, није српска,

српска се војска ником није светила, ни једно једино дете није од њени руку страдало. Могли сте им то, вели, рећи.

Ама што је то мени потребно да се ја са девојкама прегоним и да доказујем ко је ко. Да је среће, мислим се, ја би поодавно био у својој кући и са својом правом родбином.

Мештани нас, синовче, посматрају ко да нисмо победници. Чуде се људи да смо ми овако малобројни, уз то и табанисани, победили војску коју су они с дивљењем гледали на парадама.

Јован Венчанац, пао на калдрму, бацака се, а мештани гледају. Не дај се, Јово - шапућем му, не знам како да му помогнем - ови људи нас не познају, помислиће да смо ми ове бољке од куће понели, да су нам урођене, не знају они да смо ми те болести у рату стекли, откуд они могу знати да живи људски створ с нашег пута није мого читав да се врати, нису ни коњи наши могли да опстану.

Жене окрећу главу, не могу да нас гледају: победници ударају теменом о калдрму, пена им на уста избија.

Сети се ја опет учитеља из нашег села, и Младена Марковог се сети, и поручника Гарашанина, и мог исписника пуковника Ивовића. Он ми је, веселник, говорио да се у неку велику књигу уписујемо, а ми, ето...

И они међу нама који су се дуго кинђурили да би личили на победнике - спласнуше, чуше да нас овде, у крајевима које смо ослободили, називају србијанским геџама, гегулама, геацима, па и циганима.

Па кад већ помену те "геџе", онда и ово да ти кажем. Била је зима. И снег нападао. А ми по селу, а село није ко наше, њино село велико, веће од наши варошица. А по сокаку гуске. Имају гусака и патака, боже сачувај.

Геџе, геџе! - вичу деца, руже нас, викну па шмугну иза капије. Па опет: Геџе! А ми ко попишани.

Ама које геџе! - скиде пушку Стево Венчанац, па затеже и опали по оним гускама.

И други скидоше пушке, па на гуске. Пршти перје, гаћу гуске. Шта би, сунац ти!

Престаните, људи! - вичем, нису гуске нама ништа криве.

По двориштима, иза капија, наста дозивање и кукњава, за гускама.

Бежи, Станко! - повучем га. Ово на добро испасти неће, чујеш да се за гускама кука више него што се у Мачви кукало за децом и женама. Ударисмо сокаком и залутасмо. Једва се бивака домогосмо.

Сутрадан, дошли цивили да се жале због гусака. Нас постројише.

Капетан Тополац изађе љутит, види се, намиче шајкачу на очи. Цивили за њим. Све обучени људи - црни шешири, црни капути, рукавице им на рукама, лако је њима на мразу.

А мене баш копка. Да л' ће капетан Тополац сад да пусти ове да се шетају поред строја и прстима показују у нас ко у лопове. Само би требало још и жандаре швапске да доведу да апсе нас који смо њину царевину срушили, само би то још небеса могла да нам приреде.

Војници, ви знате да вам ја не могу и не смем рећи да сте се осрамотили и зато, каже, ја узимам вашу бруку на се, јер сам се доста окитио вашом славом.

Војска заурла. Бацају капе увис. Мени мило. Тео би да викнем: фала ти капетане, што нас једном узе у заштиту и с нама подели бруку и срамоту.

Добар беше капетан Тополац, ал и он страда. У лудници. Штета што га немадосмо за овог последњег рата и окупације.

Ал, добро, идемо даље.

Излазимо само у групама, ко овце у стаду, покуњени и ко да смо неком нешто криви, па и пред собом се смејуљимо ко да смо у крађи поватани.

Ајде, Милутине, са мном - позва ме капетан Тополац - идемо да попијемо коју.

Мени мило, нећу да кријем, скоро ћемо се ваљда и растати, па да попијемо. Ја за њим, у кафану, а он, официр, бре, ал занишанио астал у ћошку, најдаље, ко да није официр и онако личит, ко да се од неког крије или због нечег постићује.

Док смо гинули, много смо веровали - рече капетан и завеза, ни једне више да прослови, а пије, једна чаша другу стиже. Како ли ће овај устати, мислим се, да л' ће се пред овим светом

обрукати. Видим шта га мори, па се мислим: доцкан, господо официри, доцкан.

Што се ти љутиш, синовче, говорим ти како је било.

Терају нас да маршујемо. У строју. Треба, говори се, да покажемо која смо ми војска, то тражи од нас неки одбор Јужни Словена, нисам му никад име запамтио. Млого је овде, кажу, они који нису волели ћесарску војску и влас, па треба да се види да смо и ми регуларна војска.

Па зар није од нас довољно што смо срушили ту ћесарску војску и влас, мислим се, него треба сад да се чустримо и да лупамо израњављеним ногама и распаднутом обућом по аустријској калдрми - ал шта можеш, ствара се велика држава.

Маршујемо, а нема оног реског звука у кораку нашем - није наш корак ко што је био; ама, ни заставе наше нису за параду - изрешетане су и окрвављене, исувише.

Ни песма нам није да се можемо њоме поносити - нису то више оне песме које смо певали кад је Србија полазила да се брани.

Отпевасмо своје - добацује Стево Тулежанац, види он да се ником не пева и да нема шта да се пева.

Нема ни они девојака о којима се причало док смо амо долазили, шегачи се Космајац. Не видесмо ни децу да пред нас цвеће бацају ко што се очекивало, нико крчаг воде да изнесе да нас жедне напоји. Никако му, вели, не иде у главу зашто табанишемо, коме чапрездиван правимо. Ови што нас посматрају ваке, могу помислити да смо ми победили случајно, ил неком грдном погрешком.

Не спрдам се, синовче, не ја, богами, судбина се спрда.

ОД СУДБИНЕ СЕ НЕ БЕЖИ

Једног дана гледам ја, воз оде према Београду. У фургонима војска. Наша, дабоме. Одлазе људи у Србију. Одужили богу божије, цару цареву, па одоше својим кућама. Ускоро ћемо и ми, рачунам. Говори се да већ пристижу и регрути. Ми певамо "Војска стара иде да одмара", ал није тако уистину синовче. Позваше нас у строј. Опет нека гужва - говори се да идемо да пресретнемо Талијане. То је истина, каже капетан Тополац, Талијани оће нека места, ал ми не идемо тамо, тамо ће други, а ми идемо да заведемо ред.

Избила нека гужва - каже, сељаци, ђаци напали неког богаташа, ми идемо да миримо, а да пуцамо смемо само у ваздух, само да заплашујемо. Никако у месо. За то ће да се робија.

Милутине, пост ти твој, шта је ово сад, која ти је ово слава и музика, јебем ти пишљиву судбину, зар да завршиш рат као пандур, а може бити и ко робијаш; е па нећеш, капетане, врднем санћим да пишам, па испразним танџару; нећу ја пушком са Кајмакчалана и Доброг Поља дечурлију да плашим, нисам заслужио да од мене праве страшило. Нећу, бре, да ми се омакне па да опоганим душу и заглавим на робију.

Капетан Тополац нас пожурјује, а сам не измиче иако је на коњу, види и он шта је и како је. Није ни њему мило да се после толики наши бојева са народом прегонимо, није се за то ратовало.

Да л' зна за ово наш краљ, чича Пера, размишљам, што он не узме у заштиту своју војску.

И други се вајкају. Није право људима. Е па да смо знали за ово кад смо се слегли на Косову - гунђа Стево Тулежанац - видно би Путник са ким би кренуо преко Албаније.

Да л' нас Пашић насамари? Ил можда онај Трумбић? - пита Танаско Страгарац.

Е да сад пред нама јаше војвода Степа, била би потпуна парада - зајебава се Василије.

А тамо код једног дворца - гужва. Псују нас они, ђаци ли су, сељаци, ил радници. И руже, бре. И потежу.

А ми знамо шта нам је речено. Чуваш се да не заглавиш робију сад на крају; зар после шест година рата да на робији завршиш.

Богами прасне и по нека пушка. Просвира зрно.

Да л' овде има и они који су на нас пуцали на Церу и Колубари, мислим се.

Стао ја, синовче, поред једне зграде, склонио се од џумбуса, кад мене бридну око - засукташе светлаци.

Нема шта - око. Звизнуо куршум у зид поред мене, прснуо малтер, одбио се камичак, шта ли, па у око.

Ух, божију ти мајку и пишљиву судбину, Милутине, кажем себи, зар сад да страдаш, зар да испаднеш смешан - зар сад око да изгубиш, и од кога!

Мијаило Акинац обиграва око мене, теши ме: Боље око него рука, шта је сељак без руке, може само овце да чува, овако ћеш опет моћи да ореш.

Стиже и болничар, вичан је човек ранама па загледа и каже: Није рана велика, није ни опасна, камен га, каже, поткачио, ал око му је страдало. Ставља он мени завој, притеже и омотава, једва ја и на ово друго око видим, сужио ми се свет. А Василије се цери: Је ли, бре, Милутине, кака ти је то рана, сад у слободи, како ћемо да те осветимо? Једино да нов рат заподенемо.

Василије, ти би барем сад мого да ћутиш, није свака прилика теби за спрдачину. Така је, кажем, моја судбина, да изгубим око од они којима се не могу светити. А од судбине се не може побећи.

Милутине, шта би? - по гласу познадо капетана Тополца, ал га не видим.

Не знам шта би, капетане, то сам ја тебе тео да питам.

После, тражили моји онога који је пуцао па ударио у зид, одбио малтер и мени око избио, ал де то може да се нађе.

Па и да су нашли, која вајда? Свако ко пуца може да ти избије око, ал да га оправи не може.

У болници био један резервни поручник, Радовић, у цивилству био студент. Леп човек, црномањас, лепе очи, коса таласава, али много израњављен; слабости га салетеле па бледи и вене, ал чита новине, редовно. Једном ме позва па вели: Видиш ли ти, јуначе са Цера, Колубаре и Мачковог Камена, са Кајмакчалана и Криве Реке - ређа све највеће битке наше - видиш ли ти ово? И стане ми читати. Цимају му се оне новине у рукама, глас му

подрктава. Видиш ли ти ово, јуначе! Напунили новине причањима и фалама новој држави, краљу и влади. Мало-мало, па пишу да смо се борили за краља.

Добро, госн Радовићу - питам га - чита ли новине краљ? Зна ли он шта се пише? Зашто краљ не забрани то писање, што не казни новине које омаловажавају његов народ?

Не вреди се нама борити - само се тресе поручник Радовиц - ми истерасмо Турке, а наше нам аге и бегови заседну за врат. Победимо и Швабе, и Немце и Бугаре, а наше нам улизице слободу опогане. Ништа нама не вреди, кад ми сами душмане рађамо - не треба нам непријатељ са стране, лакеји ће, вели, све упропастити и опоганити. Поручник Радовић убледио, грашке зноја му избивају по челу.

Добро де, господине Радовићу, немој се сикирати, биће школовани људи који воле свој народ па неће презати од ти улизица и друге погани. Може и овај наш народ да одшколује људе каки су му потребни и каке, напаћен, заслужује, Кад смо толике људе храбре и честите имали на љутим бојиштима, што би ми у миру оскудевали у честитим људима.

Јеси ли ти луд или си наиван! - љутну се он, а ја нећу да му кажем да нисам ни једно ни друго, нека га нек мисли шта мисли; ал видим ја да је он човек са којим може да се разговара па га питам за оно што ме тишти, годинама, још од када су нас, шаку српског јада, у Срем заводили да помажемо големој Русији и другој словенској браћи.

Добро, кажем, господине Радовићу, оће ли сад они који су нас кроз овај рат водили да седну дегод па да се срачунају и виде ко је де грешио. Има ли овај гурави народ каки скупштина и посланика, каки комисија које ће то да испитају, барем због они наши гробова од Саве и Дрине па преко Албаније и сињег мора до Африке и натраг преко крвавог Кајмакчалана и Криве Реке. Је ли то чија год дужнос у овом народу, или само народ има своју дужнос, коју је одужио и преполовио се.

Ти си, Милутине, луд! - не може да издржи поручник Радовић, сав цепти, а ја ћутим и мислим: говори ти шта оћеш и колико оћеш; да сам луд зар би те ја за ово пито; да си ти човек са више

живаца, ти би по питању моме разумео да ја нисам ни луд ни наиван.

Оће ли когод - питам га - пред свима нама да одговара за ону децу што се сатреше по албанским врлетима?

Милутине, несрећниче - вели Радовић - нема те скупштине, нема те комисије нема и неће бити, упамти, не одговара се за српску сељачију.

А оће ли неко добровољно да положи рачуне, да се исповеди?

Нико се не исповеда и не признаје грехе док је на власти, упамти, Милутине, само се иде даље. Ево, видиш шта раде лижисахани по овим глупим новинама, како баљезгају о “нашим величанственим победама”, а не помишљају да један народ који је изгубио половину свог укупног мушког живља, да не рачунамо жене, не може добити рат, тај народ је изгубио много више него што је један рат. Шта може да оправда нолику погибелъ преко Албаније? Зар ова вака држава, ово врзино коло?

Причо је он мени и о Апису. И како су га убили. Како је Александар свршио посао, па сад може како оће.

Добро, госн Радовићу - питам га - да ми не испаднемо смешни?

Баш тако - зарадова се он - баш тако, Милутине: испадосмо смешни.

А официри, зар наши српски официри који су са нама кроз три рата...

Официри су, Милутине, најсмешнији. Једног су Александра бацили кроз прозор, а другог су увели на мала врата па сад пред њим шене и лижу сахане и чине се мањи од макова зрна. Надимају се, прсе и шепуре, само, вели, по баловима изигравају “дичне Србе”. Љубе руке белосветским упишуљама, а милион и двеста иљада Срба појеле маце, рибе и црви, зашто?

Синовче, немој ме резилити, не држим ја теби слово из историје, само ти своје мисли казујем, оно што ми је на души.

ЕТО КУЋЕ, ЕТО ШУМАДИЈЕ

Синовче, сиђем ја са штације. Још је мрак. Ал шта мари. Знају ноге пут.

Избијем на Жути Оглавак, зора се забеле. А мени срце само игра - ето куће, ето Шумадије.

Ударим преко Петровића чаира, гледам, још нигде оџак у селу није задимио. Ниоткуда да се огласи псето, да рикне говече, овца да заблеји.

Кога ли све нема - кога ли су у селу убили Аустријанци, Мађари и Немци? Срећа је само, што овде код нас у Шумадији нису били и Бугари.

Моја кућа и зграде се смањиле. И друге куће и зграде по селу. И сокак се смањио. Надрле врзине и коров. Чисто ми смешно, ми проширисмо и увећасмо државу, а све наше, од чега асне и задовољство имадосмо - смањило се.

Моје пред кућом, мајка и жена, подраниле. Добро је, живе су и беле су им мараме.

Ја не издржа - зовнем.

Милутине, јеси ли ти? - потрча ми Живана богазом.

Јесам, Живана - кажем, а она стаде преда ме, па ко да ми не верује.

Рекла би по гласу, каже, ал ето не личиш ми на се.

Остадо без ока, Живана - врдам ја главом устрану.

Ако, каже, нико те неће манисати, немој да се сикираш, само кад си се вратио жив.

Моја мајка Гвозденија се поткочила, не верује да сам ја - на мени одело француско, телећак аустријски.

Ђоро мој, ђоро! - стаде мајка да кука, да ме цмаче и да ме грли. И, ето, она ме прозва "Ђоро", па тако оста за све, осим у црквеним, војним и пореским књигама.

Добро је, - поче и мајка да се прибира - добро је вели, што је око, што није рука. И она зна шта је човеку сељаку потребније. Шта је сељак без руке. Може само да чобанује, а ми у Шумадији нисмо чобани, нама треба да се оре и жито да се везује.

Моја Живана се насмеја - мило јој, задовољна малом несрећом. Задовољан и ја, богами; други су људи друкчији, љуте се на мали добитак, хуле на бога кад им и на великом

добитку мало закине, а ми, ето, задовољни и губитком, пресрећни што несрећа није већа. Боже, мислим се, да л' су Пашић и Путник познавали наше мајке и жене, да л' су рачунали да смо ми таки кад су нас нако употребљавали.

Милутине, - позва ме мајка, вако устрану - добро је, вели, што сам те дочекала да ти ово могу рећи: нас две смо овде живеле ко две калуђерице, ово није била кућа него празан манастир, раниле смо се својим рукама, а отимали су нам више него што су могли много јачи да зараде, преле смо и ткале, и то су нам отимали, али образ смо сачувале, и свој и твој, а то није било лако, поготову Живани. Заклањала сам је да не иде општини, да не иде жандармерији, да не иде сама за стоком и у њиву.

Чекај, бре - питам је - што да не иде сама са стоком и у њиву, нису ваљда и тамо биле Швабе?

Нису Швабе, него наши, а зар су они бољи од Шваба; више су, вели, наше лопурде и јајаре отеле и силовале него Швабе и Мађари. Свакој багри дало се да се чини силом. Дознаћеш ти све то, Милутине, а ово ти сад говорим, да не би цвелио Живану. Немој ко други. Није мени ово севте да гледам војску како се из рата враћа, никад не долазе они људи који су отишли, друкчији долазе, преображени, сурови према својој чељади. Немој случајно и ти ко Драгољуб. Драгољуб бије Перку, чуо да је силована. Еј, бре,

Милутине, силовали је зликовци, а њен човек је бије. Како ће она овај рат да заборави! И шта ће Перки ваша победа. И шта би нама твоја победа и твој повратак значили ако мира не би имале. Чувај кућу, спасавај душу, досад си спасавао државу и главу, сад спасавај кућу и душу; ако те, вели, кућа и жена не извидају, неће те исцелити никаке медицине - то ти је, вели, од мене.

Синовче, морам да ти причам мало пространије, а и што би ти кратко кад је говор уживање једно, једино које ми у затвору можемо имати, вако, недељом пред подне.

Одем у Урошевића меану - оћу да се распитам и чујем од људи шта је и како је. А меана, шта да ти кажем, пуна. Цијуче ћемане. Дркте даире. Моји ратни другови певају. Неки и плачу. Није ни

певаљки лако с њима. Није све ни у парама. И певаљка има душу.

Напоље! - продере се неко иза моји леђа. Познадо ја глас Пера Урошевића. Избацује Манојла Дикинца, гура га из кафане. Пикну га са врата на сокак, а ја се сетио Војислава, брата Манојловог. Тедо рећи: не Перо, Војислав је од престолонаследника добио перорез, то знамо ми који смо му свећу упалили и који смо га закопали. Ал реко: Немој Перо, Манојло је рањаван, човек је болестан, и стока је скапавала на путевима наше судбине. Кажем ти, жао ми Манојла, онемоћо у рату, а Перо се подгојио и ојачо, нису га јеле ни студен, ни несаница.

Што га бренујеш, Милутине, - скочи Лазар Чарапић, довати Пера за гушу, а рука му на дршци ножа - он се, вели за Пера, богатио док смо ми гинули, он је Швабама наше жене потурао, са швапским жандарима наше куће пљачкао, њему није длака с главе фалила.

Чекај, бре, Лазаре! - не дам ја, стра ме потегнуће онај нож, а све у Пера погледам, да се не ускописти па да плати главом ко јагње ђурђевданско. Ал Перо зна кад како треба да се влада па се ушукотрио, не мрда и ћути ко заливен, види да је омашио.

Шта чекате - подвикну Лазар Чарапић на остале - што га не јашете?

Људи скочише, заурлаше, па очас Пера пред кафану изагнаше, везаше му руке на леђа. Завиличише га па - јаши. Прво Манојло, па онда сви остали. Један за другим. Кроз село, сокаком према нашим кућама и доле према општини. Гунгула и оргијање. Ја би да се некако Перо ослободи, ал не смем ништа да предузнем, направиху горе. Идем и мислим: неће ово Перо заборавити, доћи ће његово време. Многе он менице и признанице држи у својој фијоци, а многи ће доћи да се од њега јоште задужују.

Склони се ја, па кући. У себи кажем: подаље од меане, Милутине, нема никакве потребе да ти некога јашеш и да исправљаш криву Дрину, ти имаш своја посла, своју кућу и стоку. Домаћину и честиту човеку за јахање је потребан коњ, није комшија. Па је л' тако! Што да јашем једног меанцију, такорећи једног простака.

Ако не буде веће асне од мог ратовања, нека је и меанџији
богом просто.

ЈУНИЦЕ

Ударим у земљу и око зграда. Баставан сам био. Препокривам, сређујем венчанице, калдрмишем обор, правим нове јасле. Де које дрво замерачим, одсечам: за тулац, наплатак, ојиште, сврачине, дочекаћу,

јарменицу, држалицу, шипило, клечку - за све што је човеку домаћину потребно.

Чекај, синовче, што да журим? И куд? У затвору сам, а данас је недеља... Ако ти се жури, ти иди, ја тебе разумем, ти си чиновник. Право да ти кажем, ја се помало и чудим што ти оћеш са мнош овако да седиш и да ме слушаш.

Па ето, рачунам, ти си овде чиновник, мого би имати неприлика, знаш како је, седиш и разговараш са затвореником...

Е, па, добро, добро, ако је тако - идемо даље!

Прођоше година - две, а ја набавим крмачу, па година - две, а ја запатио четири овце и купио телад.

Радим, стичем, бољирам, а Живану од доктора до доктора, од манастира до манастира, па кувамо траве, па враџбине... и фала је богу. Затруднила моја Живана, а ја јој не дам ни на какви поса. Ако треба воде из бунара, ја је вадим; ако треба да се копа и прегрће кукуруз, ја га сређујем, ни у виноград јој не дам, све - сам. И, богу фала, она донесе нашег Радоја. Ја се богу молим и зафаљујем му на дару. Иако сам матор, ја срећан колико сам тежак, па ударим у земљу све жешће.

Немој ти мислити да ја нисам заслужио да ме комшије, рођаци и пријатељи обиђу. По овоме што мене нико не обилази овде у затвору ти можеш мислити да ја то нисам заслужио. Да сам био особењак ил неки саможивац и да се нису људи ослањали на ме ил ја на њи. Боже сачувај и саклони! Не ради се о томе.

Друго је нешто у питању.

Е па кад оћеш да знаш - ја сам Живани писо да ме нико не обилази. Рачуно сам: људи имају децу и унуке своје, не би било добро да они мене обилазе па да испаштају и њина чељад. Знам ја како се у нашем крају гледа на оне који обилазе људе које је садашња влас поапсила. Е баш тако!

Не знам да л' Радоју мом беше пет или шест месеци, кад, бануше порески извршитељи. Окрени, обрни, не ваља. Нисам,

кажу, извршио пореску обавезу. Оће да воде две јунице из моје штале, а ја и' тек једвито прибавио. Знаш како је, синовче - кад сам се после нашег великог рата вратио, у мојој штали не затеко ни једног рога, све одвеле Швабе и Мађари. И све то ја лепо и на тенане казујем оним извршиоцима, а они - ни да чују: рат је рат, кажу, а порез је порез.

Тамо на брешћу у потоку загракта гавран, а мене нешто цимну. Ал велим, нека гракће и нека пресказује што му је воља, ја јунице да браним морам, шта је сељак човек без рогате стоке, голоигро, стока и сам, лук и проја, да се не лажемо, нема зашта псето да га уједе.

Полакоте, људи, знам ја и шта је рат и шта је порез, ама нисам ја своју шталу испразнио, нисам ја стоку пропио ни прокоцкао, није у њу шап ударио, него рат и окупација. Чекните док се Милутин заима, па ће бити и држави и Милутину - кажем, а извршиоци ни да чују.

Закон ти, Милутине, изгони јунице, кажу, држава тражи своје.

Жена моја, Живана, згрчила дете у наручје и обилази окол, моли ме да се смирим. Морање је морање.

Милутине, каже, пусти им јунице, имамо дете, имаћу млека да га дојим док се друге јунице не отеле, немој правити несрећу, не могу они да нам отму колико ми можемо да издржимо.

Е па, не мора мени само жена да има млека, ваљда и краве треба да га имају, сунце ти, не могу се ја вазда само о држави бринути, а нећу, вала, ни држави дозволити да испробава колико ја могу да издржим - прекипи ми и пођем за секиру.

А моја мајка, Гвозденија, ко да је знала, стражари код сикире, не да ми прићи.

Сикиром се кућа не брани, него стрпљењем. Сад си, каже, отац, синко: сети се Радоја, немој да те стигне Кондићева судбина. Боље ти је у сиротињу него у ајдуке. За ајдука ниси, само једно око имаш, ајдуку су потребна оба - и то му је мало. Боље ти је да изгубиш јунице него памет. Ено ти је, каже, кукуруз ко Морава.

Биће среће од божије биљке ако је од државе нема, напунићеш кошеве и онда ови могу да ти пљуну под прозор.

Шта ћу, не могу преко мајчине речи. Слегнем се. Одрешим јунице, отпратим и' низ сокак. Вратим се кући.

Узнем дивит и перо.

Нисам неписмен. Пресавијем табак, па краљу на Опленац. Оћу, синовче, да видим шта ће да буде, како ће сад краљ са мном да разговара. Напишем ја како сам своје чарапе у Скадру са своји ногу скинуо за покојног краља, чича Перу, бог да му душу прости и просте му ране и муке наше. И напишем како сам после наше победе на Кајмакчалану као одабран војник љубио заставу у име нашег пука. Подсетим краља на наредбу што је читана пред свим стројевима и у којој се он у име отаџбине и круне зафаљује нама Шумадинцима за освајање Ветерника...

Мого би, мислим се, да пишем и пишем о својим заслугама за државу: колико сам само пута тешио људе, молио и' да се не вајкају, колико сам пута само Василија претеко и пресеко у речи, иако сам мислио ко и он; колико сам пута оћуто зарад државе, па да ми се рачуна што сам оћуткиво и што сам држави прашто не би смео доживети да ми се јунице из штале изводе.

Кажем ти, баш краљу, на Опленац... Што да му не пишем.

На Опленац, не пишем на Београд, рачунам, у Београду му је престоница, на Опленцу му је кућа... ето, земљаци смо, скоро комшије, тако смо се ми некад комшијали с његовим оцем.

Лепо ја срочим све. Нисам ја човек који државу не разуме, није она мени маћија, него је моја, ми смо је градили. У реду, његов прадед нас је водио, али ни ми нисмо, како би ти реко, ни моји прадедови нису заостајали. Па јел' тако? Шта би Карађорђе мого да учини сам да остали нису били људи домаћини и кућевници и да се нису о Србији старали ко о својој кући, све је то онда било једно, све је ишло ко ћораво, а ни ми каснији нисмо заостајали. То он мора да зна, ко ће ако он неће. Није био краљ ко понеки, он је био са нама на положајима, по каљавим рововима. Па је л' тако? Он је, бре, водио нас дванаесте, осветлали смо образ и њему и себи, да није било нас зар би он мого нако светла образа изаћи пред будуће нараштаје... Па баш, ако оћеш, зар си мого изаћи и пред наше старе, давно мртве, па и пред свога прадеду, лично нашег Вожда, мир праху његовом.

Све ја лепо срочим. Напишем шта је било са мојим јуницама. Не кажем да жалим, али да се причека да ми се јунице отеле. Па је л' тако? Да се заима, па да се после бикови и волови продају и кољу за државне потребе, јок јунице. А дотле, богме, влада и круна нека причекају. Је л' тако, нису оне влада и круна неки други народа, него наше, сељачке.

Пишем ја и гледам да ону артију не упрљам и не изгужвам - знаш како су наше руке сељачке, никад из њи да истераш прљавштину.

А Живана се прибојава. Ко си ти, Милутине, да краљу пишеш и шта би било кад би сви о својим бригама краљу писали, ваљда краљ има кака друга посла и бриге, а не да сељачке бриге брине и збрињава. Остави се писања, Милутине, ми имамо нашег сина, није за нас писање, за нас је копање и орање. И други сељачки поса. Писањем ћеш неку несрећу на кућу навући. Знао си Мајсторовића, Милутине - он писо, па сад његови пишу за њим и распитују се, а њега нигде ни од корова.

Знаш како је, у овој нашој земљи људи се прибојавају писања, или мрзе људе који пишу. Тако је, чуо сам, одувек било, па се и моја мајка уплашила писања. Немој, вели, Милутине, нико се писањем није усрећио, него гледај своја посла. Имаш оно дете, имаш жену, имаш кућу, биће и стоке. Ово што нас је задесило, то је казна зато што радиш и на црвено слово. Није за ово теби краљ крив, него си крив сам - крчио си на Тријерарха.

Ништа се ти, мајко, не брине - кажем јој, не могу једној старој и простој жени објашњавати да краљ није пандур, да је то човек племенит, Карађорђево праунук, да су моји стари са Карађорђем заједно заклетву пред протом Атанасијем полагали, да сам ја са краљем преко Албаније прешао и преко Ветерника се вратио.

Мајка ме, вако, гледа, чисто сумња. Јели, Милутине, вели, да се ти ниси нешто у рату огрешио, да ниси узео са неког мртваца штогод - сат, ланац, чарапе? Гледа ме и гледа.

Јесам, признадо ја. Јесам на Стрмовачким положајима. Изуо сам чизму једном нашем из аустријске војске, изуо сам, ал је нисам обуо, бацио сам је.

Е па, Милутине, што се онда чудиш што су ти узели јунице, Милутине, казна човека стиже. Тако је од памтивека.

Е видећемо да л' је то баш тако, да се и за то испашта. Ако је тако, онда ови наши из аустријске војске не би никад јунад имали. Ту сам, на Стрмову, можда и погрешио, али више нисам, а много сам добра учинио.

Ето, нисам дао Василију да коље заробљене Бугаре.

Василије дође - не знам да л' прођоше два или три дана како ми јунице одведоше. Искезио се Василије - време пролази, све се мења, само се он не мења. Ми, вели, створисмо велику државу, добисмо излаз на море, а твоје јунице одоше за порез.

Нису јунице отишле зато што смо добили излаз на море - мислим се, нећу да му кажем да сам ја о свему писао краљу на Опленац, нећу да разглашавам, чекам ја да дође моји пет минута. Али чекам предуго.

Пролазе месеци, а ја чекам.

НЕ СМЕ СЕ АПСИТИ ДОМАЋИН

Да смо ми они који смо били, мени би краљ отписао, не би ја на његов одговор чекао преко месец дана; али ми више нисмо оно што смо били, сад смо ми Велика држава, нисмо више Србија, мала, па сељачка; и ајдучка кад затреба - седим под тремом, вечерам и размишљам, залогај ми у грлу запиње, ко да једем оскоруше.

Моја Живана дође и седе поред мене на клупу. Ти си, Милутине, нешто љутит, види се по теби. А не треба, вели. Видиш, наш Радоје расте, имамо жита, биће га до новог; ја сам сукна изаткала, крмача нам је спрасна. И време нас служи. Фала је богу, видиш, можемо да седимо под нашим тремом и да гледамо ову лепоту и милину, вољ ти да се окренеш према Орашцу, вољ ти према Опленцу, - све она мене теши, ко да су влада и круна Орашац и Опленец правиле нама за гледање; ко на прилику: ето вама Србима и сељацима Орашца и Опленца, места историјска, ето вам ливада и забрана, па да вас се отарасимо.

Не лај! - кажем јој. И да ме остави на миру. Да гледа своја посла, мене да не теши. Дојадило ми, па је л' тако, није све у трему и око трема, у штали и око штале. Тако ја размишљам - кад, чу се капија, кер налану, бану пандур, донесе позив да се јавим у начелство, начелнику лично. И немој да оманеш, - вели пандур - па да те везаног спроводим. Тако ми рече, јединог ми ока!

Боже, мислим се, свака ли уштва пандурска мисли да може везати човека домаћина; они, богати, заборавили да су наши стари владаре убијали и протеривали, а пандуре везивали, у свињце затварали, сплацинама ранили и појили, па најпослије церићем у потиљак.

Е немој се ти чудити на позиву, ни пандуру, сине - приђе моја мајка и вако седе на клупу поред мене.

Ономад, кажем, чувам ја овце на Кошутици. Ведар дан, лепота једна, отава зазеленела, а гавранови избили иза брега, прелећу небесима и гракћу.

Добро, мислим се, не зависи ваљда наша судбина од тица. Идем ја да видим де сам био и шта сам радио у овом свету, шта

сам ја држави, а шта је она мени.

Због чега се, бре, моја штала испразнила, ко је мене довео до просјачког штапа; јесам ли ја нешто шћердао у меани лумпујући, јесам ли на картама испразнио шталу, јесам ли се ја истрошио по луксузним бањама!? Круна, влада и политичари су приметили кавгу и заподенули рат. Ако си, бре, и краљ мораш разумети. Ја сам ту круну сачувао. Сачекај побогу, док јунице стасају, да се отеле па да Милутин подигне и телад и да и' прода ко бикове, па да буде и за Милутина и за државу, не може држава да узме све, а Милутин да остане го ко пиштољ, није мени држава мађија, ама нисам ни ја њој пасторче.

Уђем у начелство, како доликује - на мени све ново, ко да ћу на причес. И капа. И кошуља. Гуњ од сукна.

Опанци нови, шест реди каиша. Прави Шумадинац.

Начелник седи за својим столом и не подиже главу, санћим, нешто ради. Не погледа ме, а пита: што си ушо тако каљав?

Видим ја шта је и како је. И не гледа у мене, а каже да сам каљав: оће да ме збуни, крпу од мене да начини. Ал ништа, ћутим ја.

А он ће опет: У државно начелство се не улази у каљавим опанцима.

Нисам ја каљав за инат начелству, него су нам такви путеви и сокаци, така смо ми земља и така народ - мирно ја њему, не би да се заоштрава. Нећу ваљда да му објашњавам како је мене Живана посипала да се ја подмијем, да сам нокте подрезао и на рукама и на ногама и да сам све чисто на се навукао јер сам у државно надлештво пошао и поводом посла с краљем. Чисто ми беше жао моје мајке што се нако радова па каже: Сад си, Милутине, благо мајци, присто и са покојним краљем чика Пером, да је жив, да седнеш а да се не постидиш.

Умеш ли ти, Милутине, да скинеш капу кад улазиш у државно надлештво? - устаде начелник, намрштио се, гледа ме, оће зеца да ми утера у срце. Видиш ли ти ово? - показује ми на краљеву слику што виси о зиду, а у руци му оно моје писмо што сам га краљу атресовао на Опленац.

Виђао сам се ја са њим у три рата. А што се моје капе тиче, није баш за скидање подесна - покажем му ја шајкацу. Ова капа

је војничка, кажем, под њом сам ја све ратове ратовао ко и моји стари. Нама је, госн начелниче, вака капа на глави да је не би морали скидати и кад треба и кад не треба. Зна краљ да ова капа није за скидање - све ја њему тако, шиљак у брк.

Шта ти, бре, мислиш, ко си ти! - викну он на мене.

Госн начелниче, немој се на мене истресати и лепо ми реци де си ти био за време рата? - питам га, синовче, јер сам дознао да је био швапски официр.

Ко си ти да ти мене за то питаш, ко је тебе за то овластио? - збуди се он, не би му право.

Па ево, госн начелниче, у чему је ствар. Краљ и ја смо ратни другови, заједно смо три рата ратовали и ја сам њему ко свом ратном другу писао, па би сад да знам је л' је он то дозволио да између њега и мене пресуђује неко ко је против нас ратовао.

Какве везе има рат са твојим писмом и твојим порезом, знаш ли ти шта говориш и шта пишеш?! Мислиш ли ти да краљ нема друга посла него да брине о твојим јуницама! - маше он оним мојим писмом.

Слушај, госн начелниче, мени краљ није потребан да би ме унапредио и чиновнички положај ми дао, ја не мислим да му колам око двора, нити ћу на његов бал да идем; мени је краљ због моји јуница био једном потребан, а ја сам њему више пута потребао, па сам му се зато и обратио, као ратном другу с којим сам заједно стварао Велику државу...

Начелник ме пресече у речи: Од таки, вели, као што си ти сад држава мора да се брани.

Чек! Зар од мене да браниш државу, од мене, без кога је не би било!

А он, клима главом, потврђује да баш од мене трба да је брани.

Ако је тако, онда је наопако, онда државу није требало ни стварати.

А он, бесан - оће да ме уапси, каже у бугару да ме набије.

Е, то је мало потеже, госн начелниче. Не апси се шумадијски домаћин тако лако, нисам ја чиновник, нисам ни официр, ни лопов, ни политичар, не можеш ти мене да уапсиш. Не смеш ти то од краља, који ти је моје писмо дао. Зна краљ ко чува државу и круну. Можеш ти кога оћеш другог да апсиш, ко ти кад - како за

апсење потреба. Можеш чиновника, кад год оћеш. Можеш и официра. И попа ти можеш да уапсиш. Али не смеш шумадијског домаћина. То су сви краљеви досад знали, поготову наши српски, сељачки.

Шта кажеш! - дерну се начелник. Каког сељачког краља спомињеш, срам те било! Његово величанство, краљ Југославије није краљ сељачки, то је, вели, увреда.

Па сељачки, него како, не може краљ бити господски ако му је народ сељачки. Друго је то што је он вас у свилу и кадифу умотао, али не опстаје се на свили и кадифи, него, зна се... зна то и краљ. Видо је он шта је издржало од дванесте до осамнесте, поручи ти то њему, слободно му реци шта је Милутин реко, баш би волео да ме он уапси због тога.

А начелник се прави невешт. Шетка, унервозио се, гризе брк. Не разуме, каже, зашто он мене не би мого да уапси; није, вели, из нашег краја, него отуд из бивше Аустрије па не зна, санћим, зашто он не сме да ме апси.

Па ето, проста је рачуница, госн начелниче - не смеш зато што је Милутин домаћин човек. А домаћини су народ! А то су ти они на које се ослањају цареви и краљеви, они који су државу стекли и сачували. Дабоме, домаћини који своју земљу раде и својим радом децу своју ране. Е, то да знаш, њи не смеш да апсиш. Наши краљеви нису то дозвољавали. Досад. А не верујем ни одсад. Знају они шта су и ко су домаћини шумадијски, а знају ко би они, краљеви наши, били да им није домаћина и знају шта би било са државом која домаћине цвели. Све то кажем начелнику. И краљу на Опленац да поручи све што сам рекао. Све.

Начелник се упрео. Шетка. Трља браду. Погледа ме, па мане главом. Шта би било, вели, кад би краљу сва сељачка писма, ваше жалбе и кукумавчења, стизала у руке. Чуди њега, каже, што смо ми сељаци овамо у Србији навикли да разговарамо са нашим владарима како нам кад устреба. Е, сад не може тако, вели, прошла су та времена. Није више држава што је била, нити је владар више ваш, сељачки.

У богати, пуче ми пред очима. Лесандра није ни видо моје писмо. То су неки његови чиновници спетљали да не би, санћим, краља замарали - ћутим ја. Да л' је ово вако тео краљ, мислим

се, ил су га други наговорили, ил је то сад све порушено зато што имамо велику државу? Како је да је - не ваља.

ЖИТО, БИК, УБИСТВО КРАЉА

Гледам вотњак, гледам њиве, виноград, стоку, а здравље ме служи да не чује зло. И фала је богу, бољира, како која година - ја све чвршћи. И не помишљај да ме чека оно чему се не надам. Ослањај се на људе, ко и они на ме, какав је у нас обичај, увек има кућа и људи на које се може ослонити. Ал опет, да се не лажемо, динар је ко точак. Сећам се ко да је јуче било, ал ти не могу рећи баш које године би. О Великој Госпојини натоварим кола жита, потерам у чарсију и продам. Узмем паре - па ме срамота. Да л' је могуће да је жито ове цене? Гледам паре. Сав мој годишњи рад не вреди колико једна плата пандурска, а овако, ја ти као неки домаћин дођем.

Ал добро, и то је прошло.

Берем ја пасуљ. А он родио ко глогиња, милина једна. Све ја износим бreme по бreme, кад - Живана ме виче, зове да поитам кући. Несрећа се догодила.

Одма ја потрчим.

Трчим пречицом, па кроз вотњак улетим у авлију, а мој Радоје под липом плаче.

Шта је било Живана?!

Мајку, каже, пробуразио бик.

Улетим у кућу, моја мајка видим, готова. Једва се осмену.

Живана, вичи Лазара Чарапића, нек преже коње за доктора! - још ја онда нисам имао своје коње.

А моја мајка одмаује главом, види жена да нема потребе да се за доктора иде.

Стиже и Василије - гледа моју мајку. Погледа у мене. Одмахну главом. Види докле је дошло.

Живана суну из авлије, виче Лазара Чарапића.

А ја сикиру - оћу да исечем бика. Моја мајка ратове издржала и кућу сачувала, човека изгубила и синове, а сад да је бик убије. Ја га за продају ранио и рачунао набоље, у њега се уздао, а он ми мајку уби.

Уђем у шталу, а бик се прибио уз зид и гледа, ко да зна шта је учинио. А Василије ми иза леђа. Увати ми држалицу. Остави то - вели ми за сикиру. Нисмо се светили ни већим кривцима за нашу

судбину. Није ти, - вели за бика - он ништа крив, сам си се надо бољитку.

Узе он сикиру од мене и поведе ме у кућу. Шта би твоја мајка рекла да си се ти бичу светио, освети се,

Милутине! Теби ће бик бити потребан да га продаш, требаће ти паре мајци спомен да подигнеш.

СТИЖЕ ЛАЗАР ЧАРАПИЋ СА ДОКТОРОМ, АЛ МОЈА МАЈКА ГОТОВА.

Божја воља, Милутине - каже ми Лазар - лепо ћемо ми њу да саранимо, по обичајима нашим, шумадијским.

Е велике ли утехе што се сарањујемо по нашим обичајима, шумадијским - мислим се, ал шта ћу.

Василије гледа моју упокојену мајку, гледа у ме, чисто се изменио и снуждио. Ето, вели, Милутине, ти си се увек у рогату стоку уздо; ето која је нама вајда од добри бикова.

Ама од бикова вајде мора бити, него од чега ће, размишљам ја после, и опет бикове товим. Нема нам друге. Најбоља пара сељаку је од добри бикова. Шест - седам товара подмери мој бик, а вајда на вајду, па све пунија штала.

Не купујем нека одела. Ни обућу скупоцену. Што ми треба у кући, направим сам ил у селу. Живана ми приговара да јој купим ципеле. Има, вели, двајес година како сам јој обећао. Ама, жено, претрпи се још коју годину док се још мало не подсолимо, онда ћу ти купити, а сад скупљам паре да купим коње.

Ударише тих година приличне неприлике, па брани стоку од голубачке мушице, вотњаке од гусенице, жито од уродице.

Људи се вајкају, а ја се мислим: само да ово не буде неко предсказање, да иза овога не изађе нешто горе.

Беше кишно. И магла пала. Не да ти ништа радити напољу, а ја у штали, тимарим коње и звиждим. Кад бану Мијаило.

Ти, Милутине, звиждиш? - гледа ме Мијаило зачуђено.

Звиждим што да не звиждим.

Зато што су нам убили краља - вели Мијаило и само му дркти брада.

Ја га гледам, не могу да верујем. Није мала ствар, убити краља, није, богами, иако није првина да се код нас убијају краљеви, ал опет. Окрени обрни, не знам шта да мислим. Седнем на јасле, не иде ми у главу ко нам уби краља. Де га уби?

Јесу ли опет официри? - питам.

Ама који официри, јеси ли ти крштен! - љути се Мијаило, нервозан. Официри су убили краља Александра

Обреновића, а краља Александра Карађорђевића убили су други.

Добро, ко га уби?

Не знам - каже - убили га у Француској.

Како он рече да су га убили у Француској, ја се сети да сам чуо и чито у новинама да је он у Француску отишао.

Е то је нека велика ујдурма, то нису чиста посла.

Нису га убили Срби, то је најцрње - вели Мијаило и зове ме да одемо школи, тамо се, вели, окупљају људи.

Бацим ја ону чешагију и са Мијаилом из они стопа право школи. А тамо - искупио се народ, а учिताљ прича о покојном краљу, бог да му душу прости.

Добро, учо - питам га - шта је нашем краљу требало да иде у Француску?

Ишо да гради савез са Французима и са Европом ако нас Немци и Талијани нападну. На великом је послу погинуо - вели учитељ.

И ко га уби? - питам учитеља.

Убили га неки Хрвати и Бугари - вели учитељ, а мени то не иде у главу; откуд би они то смели да ураде.

Морали би Србе мало озбиљније да урачунавају ми смо њима у прошлим ратовима показали ко смо и шта смо. Збунило ме то. Збуњен сам ја, синовче, још од онда кад мени тамо око избише, е сад сам још збуњенији: краља убише. Еј, бре, није то мала ствар. Ко сме краља да ти убије. Криво ми, за мене краљ није нека светиња, ал опет, наш је, Србин је. Право да ти кажем, тешко ми.

Да л' ће имати иког да га освети, мученика? - питаће Радојка Живомирова. Она развезала мараму, ко за братом.

Језик прегризла! - подвикнем јој, а Мијаило на мене.

Што да га не осветмо, па ваљда ни ми Срби нисмо последњи на свету да нам свакојаке белосветске протуве смеју сербес убијати краљеве. Онолико му се заклињали и молили се за

њега, са њим ратовали, а сад да оде са овог света ко да никог свога није имо.

Ти, бре, Мијаило, звониш ко да ми никад сами свога краља нисмо убили. Ко уби Вожда, ко уби књаза

Микаила, ко најури краља Милана. Ко уби краља Александра и краљицу Драгу? - Василије намако шајкачу на очи, смијуљи се и гуди ли гуди.

Е, то је друго, Василије. Ако је коме, нама је скривио, нас је водио преко Албаније, преко сињега мора, преко Кајмакчалана и Доброг Поља, нашим је костима градио острва смрти и плаве гробнице, па ако треба ми смо ту, нису нам потребни белосветски мангупи - грди Мијаило, а онај народ уза њ. Заграјише сви на Василија.

Дела, народе, сумоши се; ајде да чујемо како је погинуо мученик? - оћу ја онај свет да умирим, питам учитеља, нек нам каже нешто више.

Јуначки, вели учитељ, јуначки је погинуо. Није тео да обуче панцирану кошуљу. И није тео у оклопна кола да седне. Сео да се вози у отвореном аутомобилу, није сумњао у Французе, они су нам пријатељи и ако кога волимо њи волимо, а и заслужили су, а знао је краљ да они нас воле, мислим - Србе.

Богами, имате се са ким и дичити, он погибе јуначки, али га убише мучки и Срби ће бити проклети ако ли га не освете. Неће, каже, бити мира његовом пепелу, а ни праху његова оца, па и Карађорђа, његов је потомак, све док га Срби не освете - распричала се Радојка, ко ниједна. Друге жене, дабоме, само уздишу и краичком мараме отиру сузе, а Радојку не можеш да зауставиш.

Умукни, бре, жено, како освету помињеш! Па и ми смо њима убили Радиће, докле да се светимо, на чему ћемо да завршимо! Не волим, синовче, никакву освету, не волим крв и злочин, што не подносим не подносим.

Које Радиће? Зар ти Радиће поредиш са нашим Александром, зар ти не знаш шта су радићевци радили четрнаесте по Загребу, они су, бре, Милутине, на Србе кидисали горе него фрањевци! - све тако, зауктао се учитељ. Радиће је требало побити још

осамнаесте као ратне злочинце, Радићи су злостављали српски живаљ у Хрватској.

Да л' Радојка чу или не чу учитеља - тек она опет закука за краљем, ко за братом.

Повежи ту мараму - велим Радојки - и немој тровати, слушају те деца, узми се у памет, оседела си а не знаш де ти је место, побогу; иди кући, гледај своја посла. Па богами ти кажем, синовче, и без њеног јадања доста је горчине и жалости.

Плаче онај народ, жене се зарозале. И мени сузе оће на очи. Плачу и ратници, матори људи, плачу ко деца. Кад, ето га Грујо Лазаревић, опанчар, иде сокаком, жури из вароши, гледа преда се и граби, оће што пре кући, мајци и брату, видим ја.

Ено Груја - вели Мијаило - сад му је срце на месту.

Није, него у петама, Мијаило! Није он овом био рад.

Како није кад је пуцо у краљеву слику у Вулићевића кафани, ови су у Марсељу сад погодили за њега.

Мијаило, језик за зубе! - кажем му, знам шта може очас да букне, али Мијаило не слуша.

Требало би да задавимо оно... - показује Мијаило на Грују.

Може, ал преко мене мртва - станем на она врата, не дам да се ми сада ватамо за гушу због мрвог краља; рачунам - тачно, Грујо је пуцао, али у кафани, у слику, правио се важан, ама није пуцао на жива човека; једно је слика, а друго жив краљ; Грујо је пуцао у политику и, кад буде најпосле, његов је отац, Обрен, наш човек, из нашег села. Погинуо несретник у прошлом рату. Али шта вреди, ускомешао се народ, исти овај Мијаило јуче псовао мајку краљу, а сад оће да задави Груја, не смеш ти Србину да убијеш краља.

Сумошите се, људи! - опет подвикнем ја. Није нама Грујо опанчар крив, други су кривци - не дам ја да се скрше кола на Грују. Људи помислите: усред Београда убише Радиће, ови у Марсељу убише Карађорђевића, а ми да задавимо Грују опанчара - да не буде много.

Шта ти, Милутине, стално цмиздриш због тих Радића. Радић је увредио српски народ. Пито, вели, колко кошта српска крв проливена у ратовима, да је он исплати...

Немојте сад око Радића, умаћи ће нам Грујо - гунђа неко, ал ја стојим на вратима. Не дам на Груја.

После неколико дана, моја Живана дође и прича ми: срела Груја Лазаревића и он јој се фалио како је чуо да га је чича Милутин узео у заштиту.

Добро си то учинио, Милутине, севап је помоћи човеку, неће ти се то ружним вратити, неће ти то Грујо заборавити - тако она мени онда, синовче, ко да је знала да долазе ружна времена.

ПРОСЛАВА НА ТЕКЕРИШУ

Једне вечери ја намирујем стоку - простро, положио, наранио свиње и овце, Живана музе краве, све како бог воли. Оволике ми груди, отео сам се од сви неприлика и сад сам на коњу; волови ко лађе, коње купио, нове амове, па размишљам и каруце да направим ако се некако буде могло, што да се ја и моји мало и не провозамо - кад, бану Павле. Зове ме да идемо на Текериш, прославља се дваеспет година од наше велике победе.

Ја пристанем. Што да не одем - имам кога да ме замени код куће: фала је богу, Радоју је сада петнаеста година, може да нарани и напоји стоку; оћу и одличја да проветрим мало, ко и остали - нек се види ко смо били кад је требало.

Живани се не свиде. Гледа ме нако шареног - на мени гуњ и џока са шест реди гајтана, нова шајкача, нови опанци са шест реди каишева, па одличја, само се сјакте. Ману Живана главом. Доста је од тебе, био си тамо кад је требало, шта ћеш сад, седи код своје куће. Сањала је, каже, Младена Марковог иде преко

Проструге с књигом у руци, а народ изашо да га дочека.

Ама, сан је лажа, а бог је истина - не послуша је ја. Пођем са Павлом низ Простругу. Ударимо сокаком.

Одједном, мене нешто текну - што ли је она баш уочи прославе сањала мрвог ратника? Што ли баш Младена Марковог, једва га је познавала, а ни са његовима, са Јеринићима, нисмо баш у некој својти.

Идем са Павлом, а Младен Марков ми не излази из главе. Наки човек, нака памет, лепота и доброта.

Како је он о Србији говорио, нама обичним сељацима и војницима, камен је мого подгрејати на срцу. Ал ето, рат однесе све најбоље и најпотребније.

И шта да ти кажем, синовче. На Текериш голем народ.

Подлазио свет са свих страна. А Павле и ја вако, барабар. Гледамо да сретнемо неког познатог.

Музика на све стране. И шатре. Пеку се брави и прасад. На пањевима печење. Точи се пиће. Милина једна.

За једним столом капетан Живковић из друге чете, сад у цивили - мене ко да је сунце огрејало, нисам га видео од девесто и

четрнаесте, нисам ни знао да ли је жив.

Раширим руке, оћу да поздравим јунака са Цера. Добро је да таки људи има међу живима, док је њи, не треба се бринути, да кажем, за судбину народа и државе. Пођем му у сусрет, а он се урожио. Ни да се помери. Ко беше ти? - пита ме.

Да л' је могуће да ме не познаје - трго се ја, не би ми пријатно. Станем такорећи мирно, па га поздравим војнички и кажем му све што треба, име и презиме, општину и војни округ. Носио сам вас рањеног - рекнем и осврнем се да покажем предео де је био рањен, може се са овог места видети.

Ниси моро, - пресече ме - ниси ни треба! А гледа ме искоса и одоздо чашу овлаш окреће у рукама. Седи ту - показа ми место на клупи поред себе. Порину тањир печења преда ме, нали ми чашу вина.

Како печење - отурим тањир, па почнем да му ређам имена рањени и погинули. Он ме не слуша. Пиј и ћути, каже.

Ја нагнем часу, мислим вино - а оно ракија, препеченица. Загрцнем се, ал издржим. Несретниче, тебе је нешто отровало, зар се ракија пије из оволики чаша, помислим, па наставим. Поменем му Радована Бановића из Буковика, поручника Манојловића који је пред четом рањен јуришао на Кајмакчалану, поменем му Милоја Јолдића, па Радивоја Јовановића и браћу Вуканиће.

Стално трабуњаш - каже ми и опет ми нали чашу. Ја истресем чашу надушак па наставим да ређам мртве: Милана и Ивана Поповића, два брата добровољца, Адамове синове, наредника ђачке чете Мићу Петровића, Станоја добошара, Богдана Ристића.

Млого памтиш - опет ми капетан налива чашу. Ја је испијем стресем се и наставим да ређам наше изгинуле другове.

Како живиш кад толико памтиш? - пије капетан и загледа се у ме. Шкргуће зубима и штуца.

Како ли ти живиш кад мораш толико да пијеш? - нећу да га питам, нисам луд да не знам зашто један официр пије, и то на дан прославе на Текеришу.

Звучници се продераше. Преносе нечији говор. Нико да напусти шатру и да оде да слуша о учесницима Церске битке. Све се

држи тањира и чаша.

Капетан Живковић устаде. Ајдемо, каже, на Текериш. Пође, затетура се, ал се придржа за један астал. И заплака ко дете. Милутине, каже, нема нас. Изгубили смо се у овом пишљивом миру.

Господине капетане, немојте тако, гледа нас младеж. Изведем га из гужве, па шетај са њим. А он, тек уздану. Престаде да плаче. Отрезни се. Никад нисам видо да се човек нако брзо отрезни.

Милутине - каже ми капетан Живковић - иди кући. И знај да Срби више никад неће да понове наш Текериш, у то сам се, каже, уверио за ови двајес и пет година.

Није ваљда дотле дошло - гледам га. Он ме потапше по рамену, каже: Иди кући, нема шта овде да се тражи, ни о чему да се пева, све је отпевано, Милутине, нисам пијан.

Видим да није пијан. И видим шта га је отрезнило.

Морам да се забринем, синовче, није да се нешто правим, него сам и ја човек. Не знам откуд вама људима школованим тако мишљење о нама сељацима. Ми, бре, не мислимо ни о својој стоци ко што ви школовани мислите о нама, а јуче сте се преобули, јуче сте бацили опанке и обојке... и заборавили чији сте.

Е па, ето, тако ја мислим да су нама прошлог рата изгинули и преко Албаније сатрвени школци који су знали ко су и чији су...

НЕ ЗНАЈУ ДЕЦА ШТА ГОВОРЕ

Поплићем ја прошће. Радоје ми припомаже - леп дан за тај посао. Кад, јави се црквено звоно и биров поче да се дерња. Ја не разабих, ал осећам да има нешто ново и да се опет нека литија спрема.

Милутине, Милутине! - Мијаило зове, да идемо у школу. Одма. Поручио учитељ, да и ми ратници дођемо, да прикачимо одликовања и понесемо барјаке. Срушен је, вели пакт са Немцима.

Чек бре, јесу ли се Немци пишманили и најурили нас, или су то ови наши направили неку ујдурму?

Наши образ осветлали - радује се Мијаило.

Ама, мислим се, рано је за радовање, тек има образ да се светла, ласно је поцепати уговор, јебем ти бога и све до бога, ово на рат мирише.

Одем ја да се обучем и кренем за Мијаилом. Шта ћу, не могу ни ја осим света.

Миливојчић са Обарка наиђе, носи барјак, зове ме да идемо заједно. Ја изврдавам, нисам жељан барјака. И њему саветујем да се мане, шта ће му барјак, барјак је српски, сватовски, није државни, југословенски.

Миливојчић ни да чује, мило му барјак носити - млад човек, није био у рату и не зна шта је барјак.

Живани се не свиђа. Врти главом Живана: Што ћеш ти, Милутине, међу децу и учитеље, ти си, вели, одужио своје, немој да те тако нашараног и окићеног за неку несрећу искористе и намагарче; боље ти је да идеш ко гуска у маглу, нек прође ова литија без тебе.

Разборита моја Живана, ал како да је послушам, казем ти, не могу ни ја осим света. Одем школи.

Нас солунце ставе на чело поворке, па у чарсију. А тамо главна учка. Српска посла. На улици ђаци и барјаци. Вика и песма. Тако је било и девесто четрнесте после убиства оног принца у Сарајеву. И онда су се веселили ко да су рат већ добили. Ни сад нису бољи. И сад су напустили скамлије, дигли барјаке, псују, певају, кличу и подврискују. Срушили пакт са Хитлером. На сав глас вичу: "Боље гроб него роб!" Ко да ће им неко дати да

бирају, шта им је боље, ко да неће бити и једно и друго кад се узмора - а није добро ни једно ни друго.

А ми, солунци, кажем ти, вако, напред, пред оном децом идемо бангаљави. Шарено одевени, шумадијски. Сјакти се ордење и медаље што смо на грдним бојиштима подобили. Око нас се дерњају, зафаљују се Енглеској што је помогла Србима да сруше пакт и владу, и да поставе нову која ће сигурно да нас поведе у рат на страни Енглеца - а ја се мислим: нису Енглези луди, Енглези своја посла свршавају, брига ће њи бити колико ће Срба нестати, баш ко и онога рата.

Станите! - повикаше. Зауостављају нас нека деца, ђаци. А фотографи, вако, испред нас, намештају се, оће да нас сликају, те ја руку на очи, није ми до сликања, нисам сигуран шта ово значи и куд води, а слика, зна се, остаје вечито, могу је и у новине утурити, па за вечита времена, ко да сам ја неку судбину народу одређивао. Ко да сам ја извикао све ово, знаш и сам шта је фотографија, може и у архиву да залута, па докажи ти после да си био само један Шумадинац и један сељак... Шта има да ти причам: сликати се треба после рата, не вреди пре, а нисам ни рад да ми псују матер и кад се буде страдало да питају куд ли се деде онај чичегања што је окићен и шарен вуко мачка за реп па се још и сликово.

Сети се ја, синовче, како је било пред рат четрнесте. И онда су се много радовали унапред, кад оно у Сарајеву убише принца и његову жену. А кад загусти, неста викача и букача, измакоше се.

Склони, чича руку са очију, - виче ме један момак, ђак ли је, студент ли је - немој да се стидиш, вели, нек се стиди кнез Павле.

А што да се стиди кнез Павле? - не знам, руку на срце, Карађорђевићи никад нису били против џумбуса.

Кнез Павле мора да се стиди, - пљуну онај дечко вако поред мене, а очи му узагриле - он је издајник народа!

Добро, мислим се ја онда: ако сте ви то о кнезу Павлу све утврдили, на његову душу; не би, мислим се, било лепо да ви човека издајцом називате, напразно; али ако сте ви то све проучили и ако за све то имате доказе... платиће свако своје лолинство, па и кнез Павле. Дотле они већ завршише са мном,

изгрдише ме и наружише па окретоше леђа, одоше да траже другог ком ће да се ругају и образ да пљују све у име неког образа народног.

Е па добро, распитаћу се ја и за кнеза Павла, да видим ја шта је он то тео и шта је радио па ћу знати да л' је он издајник, или је, можда, видео више, боље и даље него ова дечурлија.

Поштено да ти кажем, синовче, нисам будала, видим што видим, наоблачило се грдно; опет јека од сватова, опет се неко "царство небеско" спомиње и неко Косово припрема - стра ме, политика је курва, свака кука себи вуче, за мене је боља она која мање кошта и мање крви пролива, бојим се плитке памети и празног јуначења, стално су ми пред очима гомиле мртви и рањени у прошлим ратовима, па помишљам: можда се то и кнезу Павлу тако јавља. Видећу, ваљда ћу и дознати, мораће то све на видело.

Ударим ја поред олука и ћепенака, извучем се из варошице, све поред зидова ко да сам неком нешто скривио, ко да сам, боже ми опрости, и ја неки издајник; скинем она одличја, оперушам се и би ми лакше, озбиљнији сам пред собом.

Идем кући и видим, теретњак пун војске и топова. И однекуд и неколико попова. Шта ће они? И куд ће. А војска пева. Ваљда и попови певају, али се то не чује. Много се пева и псује. То се без крви големе не завршава. Тако смо ми и онога рата. За то смо увек кадри.

Идем ја и размишљам тако, кад ли Василије изби преда ме. И он побего, ударио пречицом из чарсије. Ни једног одличја на њему. Пита ме да л' је вако и у други народа у овој нашој држави, да л' се сви вако радују и алаучу што је срушен тај пакт, ил је ово вако само у овој нашој Србији и по Београду. Стра га, вели, да ми нисмо сами, да се не надимимо и опет на се тржемо што поднети не можемо. Стра га да други опет не измакну гузицу, а луди Срби остану на биљегу.

Е па ми смо обиљежени, поодавно, имадосмо се на ког уметнути, мислим се па кажем: Пусти ме Василије, доста си ми сикирација натуро прошлог рата, немој и за овај.

Прођем поред школе, а тамо деца, основаци, бре, пуштени у сампас, нит уче, нит иду кућама, вичу:

Боље гроб него роб!

Ја се прекрстим. Не дај им, боже, да пробају ово што вичу, не знају деца шта говоре.

КОЊИ У ШЕНИЦИ

Синовче, слабо ја спавам, никад нисам био неки спавач, а поготову сад, овде у затвору. Знаш како је старцу у затвору, пред гробом си а држе те под кључем. Често ја ноћу пребирам по глави па ми се догађаји јављају ко на длану.

Седим ја пред мојом шталом. Мирише ми коњска балега па ко да видим моје коње, ал не знам де - чуо сам да су са деветнаестим пуком отишли у Македонију. Припалим цигару - неће ме коњи обрукати, одгледани су не може бити боље, могу хаубицу из највеће локве сами да истргну, мирни су и потегаоци па ће њи војска заволети, повешће о њима рачуна - сматрам, коњи су у рукама сељака, домаћински синова, не дају се коњи чиновницима. Па је л' тако?

Шта радиш ту, Милутине? - трже ме моја Живана. Ја јој кажем да о коњима нашим размишљам.

Шта размишљаш, црни Милутине, ено ти коња, вели, у сеници.

Чекај, жено, откуд коњи у сеници? - ја ко да сам маљом у теме ударен.

Ено, - вели Живана - војнички коњи пашу у сеници.

Шта ће коњи у сеници - трчим преко Ровића поља према Капетановом пољу и заиста: војнички коњи пасу по житима, у априлу. Зар смо зато урпали "боље рат него пакт" и принца Павла осудили на велеиздају и зар је зато владу преузела војска! Немци нам порушили Београд, а војнички коњи пасу по жити; чему тек треба да се надамо! Јурим раге из жита. Шта је то са војском којој смо ми пре двајестак година предали судбину народа и државе, шта је то са државом коју смо створили? Зар зато Милутин изгубио око?! Потезем рагу бусењем, а ни оне се не боје, крљеште се на ме. Не боје се, остале без домаћина и без команде, то ти дође ко и кад се људи ослободе власти и закона.

Ударим ја преко Мијаиловог поља. Не могу очима веровати - војнички казани поред сокака.

Амови по врзинама, бачени.

По вотњацима и око врзина топови.

У Великој ливади - тенк.

Сандуци пуни муниције у јарковима.

Митраљеци по трави.

Шта је ово? Зашто смо плаћали порез? Колико је волова и свиња, и суви шљива, колико жита продато да се купи ово оружје - ми нисмо имали фабрике да сами правимо, ми смо за оружје од уста одвајали. Па зар сад то све да шћердамо, сунце ти! Да бар нисмо 27. марта онолико викали и махали барјацима.

Ударим поред стублине да се од муке воде напијем, кад - ето Василија. Изађе преда ме па се кези:

Јесмо ли ми плаћали порез држави за војску и оружје, да нисмо штогод остали дужни, Милутине? Санћим, не знам да смо ми то све љуцки одужили.

Спасенија Рачова закукала на Прострузи. Скинула мараму и вако маше. И она јури коње из жита. И грди.

Да је среће, коњи би топове вукли, не би по житима вршљали. Раге се на њу крљеште, чуље уши.

Василије гледа, па се крсти: Шта мислиш, Милутине, шта ли ће немачки коњи да пасу кад наши пасу жито?

По селу још горе. Размилела се војска. Појединачно и у мањим групама, по двојица, тројица. Траже преобуку. Нуде нова војничка одеда за било какав гуњ, а шињел дају приде.

Уђем у кућу, имам шта видети. На столицама шињели, копорани.

Шта је ово? - питам Живану.

Што мене питаш, Милутине, откуд ја могу да знам? Ја видим што и ти видиш: пресвлачи се војска.

А ко ће да нас брани? - питам ја па дођем сам себи смешан шта ја њу питам, за ово би требало приупитати Александра и Пашића, моје команданте, оне несретнике што су остали по Албанији, поручника Гарашанина и Младена Марка Јеринића, они су ваку државу тели. А кад буде крај крају, за ово пресвлачење војске требало би приупитати и ону дечурлију што су витлала барјацима и певала пре времена - зашто су се толико дерњали... Ал добро, идемо даље.

По давнашњем обичају, искупљамо се код школе да слушамо вести са фронта. А вести, свакојаке.

Наши Шумадинци, прича се, под командом армијског ђенерала Милана Недића напредује кроз Бугарску, стигли у Џумају. После

дознамо - јесу стигли, али као заробљеници. Убрзо Бранко Станковић стиже уплашен - стигли Немци у чарсију.

Како, бре, је ли пао Опленац?! - питам га.

И Опленац - вели Бранко Станковић.

Без борбе, па људи, зар Опленац да падне без одбране? - ја по своме. А Бранко се насмеја: Ко ће да брани Опленац? Ко ме је у вакој држави до Опленца? Они са Опленца су и криви за неки слом. Ако су тели, вели, да нам неко брани Опленац што су упропастили Србију? Други нису ко ми, вели Бранко, луди Шумадинци који гину по албанским гудурама ил Кајмакчалану и по другим туђим крајевима. Други су друго.

Паметнији су. Паметан је Бранко, школован човек, ратовао три рата ко и ја, резервни је капетан, ал престарио. Ником ова држава није била своја, вели, сви су јој копали раку, сад је мртва. Да ако ми Срби сад штогод научимо и опаметимо се.

Богами се и наша младеж ушукотрила. Не знају шта долази. Распитују се деца како је било за прошле окупације. Сад траже да слушају приче којима су се до јуче потсмевали.

ЧИМЕ СЕ ТО МОГЛО ЗАСЛУЖИТИ?

Одосмо ја и Живана у варош да пазаримо, не могу ти посигурно рећи који дан беше, ал знам, некако по Видовудне.

Кад варошица пуна попова.

Колики смо ми народ кад оволико попова имамо, Милутине? - пита Живана. Стварно - смешно, варошица мала, стотинак дућана, кафана, ковачница, поткивачница, опанчарски и други радњи, а толико попова и тако голем народ у њој, ко да се нека велика молитва спрема или неко големо опело.

Нисмо ми Срби много велик народ, Живана, него нас сад сабијају. Овај народ, - покажем јој на избеглице - протерали су из Хрватске и Босне, са Косова, из Македоније, набили и' сад у Шумадију па се чини да смо ми неки многољудан народ - све би ја да некако изврдам и да мојој Живани не одговарам на запиткивања. А она, оволике очи издрљила, загледа оне људе и жене и децу, застајкује, запиткује ме.

Не запиткуј - дрнем се - откуд ја знам зашто су ти људи протерани са своји прагова и зашто су њи тамо убијали! - све би да се одвојим од ти људи у које се она загледа. Ал она, моја Живана, никако да се одвоји.

Дајдер, каже, Милутине, ту торбу - привати она торбу и смиче ми је са леђа. Оће да извади заструг сира и комад сланине што смо понели да једемо док се кући не вратимо.

И седнемо ми поред они људи, а они причају.

Синовче, поче клупче да се одмотава... Добро си ме разумео, синовче - оно клупче што смо га тамо преко Албаније намотавали.

И опет се ја сети они наши веселника, поручника Гарашанина и Младена Марковог, добро је што они не чуше оне наше српске избеглице, ал ја чу.

Чу ја да су цркву напунили децом и поклали све живо и да је крв дечја текла из цркве.

Чу ја да су тамо Србе везане бацали у неке амбисе и да се отуд, из ти амбиса, и после недељу дана чули јауци.

Чу ја да су деци очи вадиле и пуно буде дечији очију слали својим вођама у Загреб на поклон.

Чу и за оне свадбе што су везане и поклане па низ Саву отпремљене, на свадбено путовање, у Србију!

И да ти не ређам, много је српске несреће, могли бисмо о томе и дан и ноћ, а страота је, синовче, и помислити како се деци лупају лобање. Еј, бре, детету лупаш лобању, просипаш деци мозгове, вадиш очи, зато што су и она Срби! Па чиме се то могло заслужити!

Ти дана, синовче, дођоше избеглице и у наша села. Примамо људе да живе по нашим кућама. Да преживе људи. А они, дабоме, причају. О страдању Срба у Хрватској и по Босни и Ерцеговини. Страва и ужас, не можеш рођеним ушима веровати.

Сећам се, једног дана дођоше Лазар и Василије. Примили избеглице, па слушали шта се са Србима у Хрватској догађа. И мени причају. А ја нећу да слушам. Немате ви коме да причате о томе, кажем. То треба да слушају Пашић и краљ Александар, поручник Гарашанин и Младен, они су тели велику државу - ја нећу о томе да слушам, оћу да заборавим.

Лазар Чарапић се дрну: Како те, Милутине, није срамота, вели, како смеш да заборавиш, који народ ово сме да заборави!

Ама, чекај, не убијају Србе само у Хрватској, убијају њи и у Македонији, на Косову и по Војводини.

И шта ми сад треба да чинимо? - пита ме Лазар.

Да заборавимо - откиде се мени - шта нам друго преостаје.

Милутине, како те није срамота - опет ће Лазар - ко то може да заборави! Каки би ми народ били кад би ово могли да заборавимо?

А Василије, онако, са стране, одгледа.

Ја знам да се за заборавног човека каже да је излапио - вели Василије - не знам шта се каже за заборавни народ.

БОЖЕ, ДА Л' ЈЕ ЈОШ КОГОД КАДИО СВИЊАЦ!

О Немцима, кажеш. Шта да ти о Немцима казујем, синовче? Немаца се ја не бојим. Немци су нама Немци. Нису дошли да би нама били добри и да би нам се допадали. Своји се ја бојим. Поделили се и закрвили, једни са круном, други са звездом, само им капе - остале исте.

И поп Крста постао војвода, назвао се "орашачки", ко и његов Орашац. И да је бар из Орашца родом.

Мало му је што је поп и што су га људи поштовали, мало му је што има шесторо деце, попадију и тријес кошница чела, него оће још и влас, војводом се прогласио. Нико више не сме да га ословљава ко пре, да му каже "попе", ил "оче", сви га зову - "војводо"! И поздрављају га војнички, а он ни војску није служио, отац га од војске био откупио. Знаш како се то могло.

И Сретен Чарапић окупио чету. Пронашао и оружје и униформе по селима. Има тога еспапа колико оћеш, ништа се од тога није у рату истрошило. Његови људи на капама носе исте знаке ко и поп Костини, али се не подносе него једни друге издајницима називају. И убијају.

Не знам шта је Лазару Чарапићу те је сину и коња дао, а не знам ни шта је Сретену, што ће му коњ у оваком рату осим ако неће да се боље обележи да би га когод лакше иза врзине занишанио и са коња оборио.

И Стојадин касапин окупио чету и војводом се прогласио и свима својима звања поделио и одликовања туђа прикачио, а око њега келнери чарсијски, касапски момци и Рака пекар. Да је неке среће, они би могли какој правој војсци комора бити, а они се каишевима и реденицима завили са сви страна, на њима оружја више него што је правој војсци потребно. Неће Стојадин ни са попом Крстом, неће ни са Сретеном Чарапићем, а ни Коста неће са Сретеном, нити оће са Стојадином, оће сваки за се јер само тако сваки може себе војводом називати.

На Велику Госпојину бану Стојадин у моју авлију, његови се људи размилеше по подруму и тавану, траже суво месо, точе вино и ракију, па на Живанин сандук навалише, траже везене чарапе и тканице, оће да се шарене и удешавају. Узеше чарапе из бошчалука моје мајке и моје Живане, а ја им говорим: Шта ће

вам те чарапе, људи видите да су и' мољци начели, то није за обување, то је за успомену. Никако ми не иде у главу шта ће келнерима и касапским момцима толико шаренило; војсци је потребна одећа проста и чврста, ако су они било кака војска. Кад у њи човек погледа, више су за сватове и пођане него за ратовање, како било.

Из мојег вотњака припуцаше пушке. Стојадин и његови - полегоше, за прошће, под тумбасе.

Зврји олово. Из вотњака галаме и псују. И на предају позивају. У авлију упадоше Сретенови људи. Пун и вотњак и авлија. Опколили.

Стојадинови се поткочили. Осморица мртви, остала четрнаесторица се предадоше, а Стојадина - ни међу мртвима, ни међу живима.

Значи да је негде међу стоком - подвикну Сретен са коња. Да се претражи тор и обор. И штала. Добро да се прегледа све!

Лиско келнер, Стојадинова перјаница - и он међу заробљенима - даде знак, показа вако према свињцу, оће да се умилостиви Сретену. А Сретен својима даде знак да опколе свињац.

Свиње загрокташе. Сретенови људи са упереним пушкама повикаше: Излази Стојадине!

Кад отуд, из свињца, Стојадин, сав никаки. Слама и свињска балега по оном дивном оделу чоаном да ти га жао погледати - слама по свиленом гајтану.

Што се у свињац сакри, - насмеја се Сретен - откуд ти, касапин, који си иљаде свиња покло и испеко смеш да се кријеш међу свиње и на њину љубав и заштиту рачунаш?

А могу ли на твоју љубав да рачунам? - пита Стојадин Сретена.

Е па, за то си закаснио - насмеја се Сретен умиљато. Мислиш, боже, како Шумадинци лепо разговарају, ал кијак...

Стојадин погледа у ме, тек би, ваљда, да му помогнем да спаси главу, да молим Сретена. Ал како да му помогнем? Да је и друкчије, да је којим случајем Сретен на његовом месту, па да Стојадина молим, зар би вредело.

Ништа ти не могу помоћи, Стојадине, мислим се, а жао ми га. Имао је своју касапницу и кафану, шта му је требало војводство. Леп је био и личит и без чина. Имало је у њему деведесет кила.

Најјачег вепра је мого сам да обали и закоље, касапин, бре. Бика је песницом обарао у Аранђеловцу на вашару.

Сретен нареди својима да одреше Лиска Золовића, па приђе Стојадину, извуче нож из Стојадинови канија и пружи Лиску.

Лиско се поткочио. Гледа Стојадина, гледа Сретена. И Стојадин гледа Лиска гледа Сретена, не може да верује да ће тако да се заврши. А нико не проговара ни реч. Неко прасну у смех.

Ко се смеје? Ко се смеје? - подвикну Сретен оће да зна ко се смеје.

Ја - одазва се Рака пекар и иступи.

Њега, каже Сретен, одрешите и пустите да иде кући. Свидело се Сретену што је Рака пекар стего петљу па се насмејо. И призна.

И они остали што су повезани почеше се смејати, ал им не помаже, помоћ важи само за оног који се први усудио.

А Лиско, преплашен. Ко дете. Дркти. Оће нож из руке да му испадне. Види и сам шта га је снашло и куд је забасо. Мени га чисто жао, није ми до они чарапа из девојачке спреме моје мајке и моје жене, коме је сад до чарапа, то се прашта; жао ми њега, кажем ти, пошло и оно у неки бој, у неку славу и величину, тело нешто да значи, неки чин да стекне, да се јуначи, а можда је и поверовало да и оно неког ослобађа, да неки посо користан обавља, што знаш, напунили му уши сад се и мало чистије уши могу напунити свакојаким варкама.

Шта чекаш?! - подвикну Сретен. А Лиско ко пође, ал клеца му колено, једва га ноге држе.

Стојадин одхукну, обриса зној, сав је у голој води, како и не би био. Погледа опет у ме, па и у Сретена, ал овај у њега не теде, врдну погледом. Стојадин ману главом па вели: Сретене, зар не можемо да се насулимо. Имамо, вели, заједничке непријатеље, комунисти се јачају и све и' је више, што ми да се убијамо кад су нам исти барјаци и кад смо под истим капама?

Нисам под барјаком с онима који на девојачке спреме насрћу и на сандуке у којима је опрема за укуп стараца. То је, вели, светиња, док је то плетено и ткано сузама је заливано. Све тако Сретен, лепо и испотија Стојадину, а ја видим на шта он циља,

оће да се удобри народу, да се оснажи и увећа, политика ти је то.

Шта ћеш то? - подвикну Живана. Она ти се из куће упутила преко авлије, па право пред Сретена. Он се чисто збуни.

Јеси ли ти зато школован за официра да кољеш Србина у мојој авлији! - моја Живана стегла петљу па не трепће. Треба ли мени живети у овој авлији, треба ли ја вуде да пролазим? И мој син. И моја унучад кад и' буде било. Треба ли кадгод до каквог мира да дође, треба ли ја овде са утварама касапским - баш тако рече, "касапским" - да живим! То она ако би Стојадина у авлији заклали.

Стојадин се чисто засветли, зарадова се и понада се. А моја Живана - обукла се лепо, повезала нову мараму, нова рекла на њој, строга. Треба ли, вели, мени у овој авлији да свадбујем и гозбујем? Шта је с тобом Црни Сретене, зар смо се за то поносили тобом кад си ђаком на ферија долазио? Зар се не сећаш како смо излазили, вели, на сокак да те видимо! У кућу те позивали, најбољу јабуку за тебе чували - јединог ми ока, све тако моја Живана, на јабуку га подсети, а он се раскрави.

Добро, стрина Живана, имаш право - вели Сретен - и добро си ме, вели, на јабуке подсетила. И све тако он говори како у срцу носи те јабуке и како и' никад неће заборавити.

Како ли се само те румене јабуке досети моја Живана, мислим се, како га за само срце том јабуком шчепа. Ето ја би га моро молити и на ратовања своја подсећати, моро би му ожилке од рана показивати, а она, ето, само помену једну јабуку и он се раскрави. Мило ми што Сретен тако брзо послуша моју Живану, ал опет, криво ми што Живана боље него ја познаје људе, поготову офицере.

А Стојадин, касапин и војвода, разведрио лице, чисто би се осменуо, мило му, како и не би, спасоше му главу, богами ти кажем. Чисто се човек мало и ушчустри, ваљда мислио да Црни Сретен и није тако црн кад га на једну јабуку румену сломише; може бити цени по себи, може бити да се он не би сломио да је којим случајем Сретен њему пао шака.

Изађоше сви они из моје авлије. Таман се моја Живана прекрсти и рече: фала ти, боже, кад на сокаку чу се Сретенов

глас. Шта сад би - пођо ја према сокаку, да видим шта се дешава.

Шта чекаш! - подвикну Сретен, а Лиско скочи на Стојадина, ал не може да му приђе, Стојадин велик и дебео човек, јес везан, ал се не да Лиску. А Лиско ко осица. Удара и удара оним ножем, прска чоја, кидају се гајтани, бљузга крв. Кад би најпосле, паде Стојадин, једва паде.

А сад, водите ово у поток - показа Сретен на Лиска.

Не, Сретене! - иступи ја. Жао ми Лиска. Отац му био бекрија, све је списко, завршио на калдрми, пијан; мајку му познајем, добра жена, једва је Лиска на пут извела, до цреваре, те је некако и занат касапски изучио.

Немој њега убијати - велим ја Сретену - поведи га са собом, он ће те најбоље послужити.

Али Сретен Чарапић ни да чује. Неће, каже, да му служи човек који је својег војводу издо и заклао, таки му нису потребни.

Баш таки најбоље послуже, он сад нема куд од тебе, Сретене - ја њему. А он мени: Гледај своја посла, чича Милутине. Уосталом, вели, ја ово убијам за твоје дело, за славу и величину твоју и мојега оца.

И док ја тако са Сретеном - продера се Лиско. Нису га у поток одвели него га кољу испод дуда, покрај пута. А ови, - показа Сретен на оне заробљенике - да се поведу кроз село да свакој кући врате што су узели и де год су се опоганили о девојачку спрему, да им се удари по двајеспет батина.

Узјаха Сретен и крете војску.

Моја Живана зажеже кандило. Упали свећу Стојадину и Лиску. И онима што су по вотњаку и за прошћем око наше куће изгинули. Нареди кадионицу и стаде да кади. Кућу, и по авлији и по вотњаку. А ја, за њом. Кад свиње се око нечег отимају. Шта ли је то - приђем и видим: торба и каиш. Нова, богати, торба официрска, кожна, глођу је свиње, ал да је отворе не могу. Мене нешто текну. Уђем у свињац, отмам ону торбу па унесем у кућу. Отворим и видим, Стојадинова, пише његово име на свесци. Завирим - а оно, архива, како да ти кажем, није баш архива, али и јесте. Спискови кућа на које се може ослонити. Спискови људи за које сматра да су на страни комуниста. Спискови људи које не

треба дирати. Све он то по читавом нашем крају преобраздио. Изделио, испланирао. Види се, и он се на неку владавину био спремио, ал кад погледаш, учинио је нешто добро, сачувао је неке људе, своје људе. Сачувао и завуко торбицу под сламу у свињац, а главуцу изнео и пустио под нож, како би ти реко, главуцу изгубио, торбицу сачувао. Значи, и у њему је било нечег за поштовање. И гад и зликовац, али ето, и он умео нешто љуцки да уради.

Кажем ти, кади моја Живана авлију и вотњак, кади и свињац, а ја се мислим: боже, да л' је још когод кадио свињац, зар смо и на то саспели; чиме ли смо ово заслужили?

ЗАШТО, БРЕ, РУШИШ ОВУ ЋУПРИЈУ?!

Једне ноћи бануше. Дркте врата, оће да искоче. Шта је то, сунац ти! Устанем, ко то оће да одвали врата.

И зашто? Изађем, видим да нису Немци, звезде им на капама. Пред њима Грујо. Шта је, бре, људи, што сте на врата кидисали, нису закључана.

Нисмо знали - вели Грујо.

Ама, како нисте знали; шта знаш Грујо, кад не знаш да се домаћинске куће не закључавају, како по Шумадији устаничиш и војујеш ако то не знаш!

Њему би криво, ал, тера он своје: Дај нам алат, вели, и поћи с нама.

Каки алат и куд да пођем, мислим се, ал, ајд, ћутим. Навучем чакшире, назујем опанке, па за њима. А они искупљају будаке, сикире. Ја гледам, ал ћутим - да је среће, ви би се будака и сикира држали и посо њима гледали. Ал, ајде. За њима. До ћуприје на Деспића потоку.

Они онај алат са леђа, па се раскомотише. Почеше да ударају будацима. Терају и мене да рушимо ћуприју.

Чекај, зашто да рушим ћуприју?!

Како зашто да рушимо ћуприју! - дрну се Грујо. Како то питаш? Што се правиш луд, чича Милутине!

Не правим се ја луд, велим, него ти оћеш да ме лудог направиш.

Он ме гледа.

Зашто, бре, рушиш ову ћуприју? - питам га опет. Коме она смета?

Он ме гледа, није му право.

Добро, чича Милутине - напослетку ће Грујо - је л' ти не би рушио ћуприје које служе окупатору, је л' ти ниси за то да и ми допринесемо победи над фашизмом?

Добро, кажем, радите како оћете, ваша је ствар - уједо се ја за језик, не смедо им рећи шта мислим. Ова ћуприја треба нама и ником више под капом небеском нити треба нити смета. Ми преко ње прегонимо нашу муку - жито, ћубре, шашу и остало. Ми смо је и направили, није нам је направила никака влас, јер никаквој власти и није потребна. Немцима поготову. Само је

нама потребна, па што да је рушимо, сунце ти! И што себе да заваравамо да је то против окупатора. Па је л' тако? Шта може немачкој сили да наруши рушење једне таке ћуприје? Еј, бре, да су окупатору таке ћуприје сметале зар би он стиго доведе и заузео целу Европу! Ајде, руку на срце, која то војска не може да прегази поточић метар и по дубине? Ал шта ти вреди, не пита се твоја памет, други се питају - ако има било кога да се пита, ако то није само нека учка ухватила маха. Немојте, људи, да се шегачите, ова ћуприја није уписана ни у једну ратну карту, ову ћуприју смо ми на своју руку подигли. Не смем да кажем: ви ћете да срушите цуприју па да измакнете гузицу ко кад сте срушили ону у Шијацима, а Немци ће да дођу и покупе нас и да побију, ко у Шијацима, 82 цовека - само су четворица из куће Милића, па ти види која ти је то рачуница, па ти то уписуј у велику књигу. Ништа ми, велим, нећемо наудити Немцима, а себи оћемо - колико сутра, опет је сами морамо подизати баш и да нам Немци не нареде. Како ћемо ми до наши њива и ливада без ове ћуприје? И немојте, људи, шта ће о нама мислити Немци, смејаће нам се кад нас буду убијали због воличне ћуприје.

Син Пула колара скочио. То је петоколонаш! - каже за ме. Ал Грујо, руку на срце, не даде на ме. Чекај, друже, вели, не може то тако брзо, наопако би било да нам петоколонаши ничу ко печурке - разборит човек, из добре куће, што јес јес - кад би то тако било са петоколонашима, кад би они од ваки људи постајали за ноћ, ми бисмо награисали, обрали би зелен бостан. Говори Грујо, слушају и други, а Пулов син се покуњи.

Па сигурно, не можеш ти сваког називати петоколонашем ко не мисли ко ти, ниси ти сам на свету, а није ни та пета колона једина, има још људи и памети а има и колона осим пете - разумеш ли ти мене?

Суде небески! - дрнем се ја, али ме Грујо пресече.

Ћути чича Милутине - и повуче ме у страну, па испотија, да други не чују, све у поверењу, да пазим шта говорим. Има људи, вели, ови млађи, који те неће разумети како треба, а сад је време тако. Све ме лепо саветова. И заслужио сам, зна он да сам га спасао на дан погибије краља Александра; да би га задавили што је у Вулићевића кафани пуцао у слику краља

Александра. И без тога, Грујо беше добар човек, штета што погибе тако брзо. Кажу да је страдо негде на Златибору, био рањен, па кад су њини отступили у Нову Варош и оставили рањенике, Немци дошли и изгазили тенковима целу болницу, па и јадног Груја, бог да му душу прости.

Вратим се ја кући, донесем онај алат, па пробудим Живану. Ајде, кажем, буди Радоја и спреми леба и уз леба за два три дана, а ја ћу да поведем краве, морамо да бежимо преко планине, и даље ако устреба.

Живана се прекрсти, пита да л' сања.

Ама, жено, слушај ти мене, немој да се касни - така је и така ствар, испричам јој шта је било са ћупријом, а она ћипи, оће за очи. Што си им, вели, дозволио да руше ћуприју, што је ниси одбранио него да сад морамо због неколико греда бежати од своје куће; каки си то, вели, човек, је л' тебе ударило у главу ко оној дечурлији, што и' ниси отерао у мајчину, ти си бре три рата ратово, знаш шта је рат!

Ћути, бре, жено, ко мене зарезује.

Мука је то, синовче, веруј. Рођена те памет највише мучи. Шта си и ко си, питаш се. И чија је ћуприја, питаш се. Не можеш да се разбистриш. Није, бре, ћуприја Немачка. Да ти рушиш ћуприју, наприлику, у Немачкој. Или да рушиш ћуприју да је Немци у напредовању не пређу, или да им успориш напредовање.

Али, синовче, Немци су ту, дошли су.

А што је најгоре, не смеш ништа да кажеш. Можеш да изгубиш главу, а да испаднеш смешан. Ни својима, комшијама и познаницима, сељацима не смеш ништа да кажеш. Држиш воду у устима пред Пуловим сином, а овамо си био неки ратник и спасилац отаџбине. Па богами, ружан си сам себи; вучеш се ћорав по планини са женом, дететом и кравом и не смеш да кажеш шта мислиш. Прешо си Албанију, вратио се преко Кајмакчалана, окитили те одличјима, а моро си да ћутиш да не изгубиш главуцу и испаднеш смешан.

БОШКОВИ СИНОВИ

Затрешташе пушке, грунуше бомбе. Богами потраја то. А ноћ ко тесто. Ја изађем пред кућу, осмотрим, чујем и видим да се пуца у Сарића крају. Кад изјутра, лупи моја капија, ето ти Павла. Ајде, Милутине - зове ме - Бошку Сарићу погинуо син.

Који? - питам га, знам да је један Бошков син са звездом, а други са кокардом на капи.

Млађи је Бошку погинуо, онај партизан - вели Павле, па ми све каза шта је и како је. Млађи син дошо кући са њи тројицом. Ишли Неговом косом изнад Јанићијевића кућа. Пашчад и' салетела. А они други, дабоме, нису били глуви. Они од Филиповића кућа ослушкивали лавеж и тако пратили оне које пашчад салећу. Кад се лавеж зауставила код Бошкове куће, знали су ко је. Крену и опколе. И зову на предају.

Кажем ти, човече - Србин Србина зове на предају, оће брата за заробљеника.

А нико не сме да се преда. Не сме ни брат брату; у њином рату нема заробљеника; јок брата, ако се неки несрећник предо у невољи, или рањен, најцрњу је смрт изабрао.

То су и они у Бошковој кући знали. Први искочи Бошков син - баци бомбу па за њом, али стигне га метак у авлији. А оно троје за њим, па и они ко Бошков син, нема ту шта, опкољени, а месечина ко дан, све и' побили.

Ајдемо, Павле - шта ћемо, таки је у нас ред, да се при сарани нађемо једни другима. Кад ми тамо, а Бошков старији син дошо, ал не сме да уђе у авлију. Стоји, вако, на капији и не сме ни пред оца ни пред мајку. Наоружан, кокарда му на капи - овим очима сам гледо - стоји човек, ал оцу и мајци не прилази, не сме. А нешто га вукло да дође брату на сарану. И довукло га. Ваљда има нешто. Радисав, синовац Бошков, дошо и каже да му је син пред капијом. Бошко каже: Немам ја сина, мој син је, вели, мртав. И показује на сина у сандуку, на мртвог. Миран Бошко, каки миран, сломљен човек, а памет му ради ко сат; каже да су његови синови његови само кад су мртви, а ја се мислим: е, далеко смо догурали, баш ће нам вредети неке победе и слободе ако којим случајем до њи дође.

Радисав изађе да пренесе поруку, да каже живом Бошковом сину да иде својим путем, овде нема шта да тражи.

Ја гледам Бошка - он ти је, бре, опасан човек био, ал сад се слега. Убијен, како и не би. Подизо синове од оке меса.

Приђе Бошко мени и седе вако поред мене. Загледа се у ме, па каже: Ово је, чича Милутине - тако ме звао - и твоја несрећа. Ја га гледам, а он мене не гледа, него му се очи у даљину отискују. Стави ми руку на раме, па опет понавља: Ово је, чича Милутине, и твоја несрећа. Ово, вели, не може да буде несрећа само моја, нит може да буде несрећа само једног човека; много је, вели, ово голема несрећа да би била само једног човека.

Много, мислим се, много голема, много голема за цео народ; мали смо ми народ за волику несрећу.

Гледам га наког, па би да га некако утешим. Е па сад, тако је време дошло, велим, Срби оће да победе Србе. Прошла су она времена кад су се Срби остављали политике док је окупатор у земљи, кад су прво бранили отаџбину па после изводили рачуне политичке. Сад је друго време, сад оће окупацију да искористе да би се међу собом обрачунали политички, така је сад рачуница, не мисли се на образ него на победу. А он, веселник, чисто се осмену, па вели: Што се ви стари ратници не окупите и не договорите, па не станете на пут овој пропасти; ко ће, вели, ако ви нећете, ви сте оцеви и спасиоци отаџбине!

Ја га гледам, не смем рећи: који ратници и спасиоци, ови што су завађени не знају за оцева, ни за мајке и сестре, они се око власти отимају.

Кад, после неколико дана, тако око подне, виче Радисав, синовац Бошков: Ајде, вели, деда Милутине, обесио се чико!

Ух, богати, зар усред бела дана! Ко се веша у ово доба, мислим се. Ал, опет, рачунам, он се није обесио у помрачењу, мозак му је радио ко сат; није му значи друго преостало.

Скидам га ја са вешала, а све ко да чујем како ми говори: ово није само моја несрећа, не може ово да буде само једнога човека, много је голема за једног човека. Богами ти кажем, лепо га чујем: што се ви стари ратници не окупите и не станете на пут овој несрећи?

Е па морамо се некако окупити, размишљао сам, морамо да покушамо, да учинимо што можемо, ако ништа друго, оно да савес умиримо. Само, како? Требало би да нас неки од наши бивши старешина поведе, неки резервни официр.

МОЛИО САМ, АЛ НЕ ПОМАЖЕ

Некако улето, четрес треће, Спасенија, жена Велимирова, бану ми у кућу. Зове ме да идем с њом Сретену, да молимо за њеног сина Вељка. Ти си, вели ми, Милутине, заједно с Велимирим и Сретеновим оцем Лазаром ратовао, ти си човек који сме пред Сретена. Вељка јој Сретен заробио, каже.

Чекај, жено, како га заробио, па и твој Вељко је неки четник - не иде ми у главу да је Вељка заробио Сретен, друго је да су га заробили комунисти.

Моја Живана стоји постранце и крсти се - чуди се жена како то Србин Србину, комшија комшији роб, они су, бре, заједно у школу ишли и овце чували, како то сад један другог заробљавају, зна се ко је власан да заробљава. И тера мене Живана да идем Сретену, ама из ови стопа. Ајде, Милутине, каже, ти си са Сретеновим оцем делио и зло и добро. Што сте исписници и што сте ратовали и Србију спасавали кад ваши синови заробљавају један другог! Натуче мени Живана нову шајкацу и просто ме гура да идем.

Подне, богати, сунце пригријало, а зајесенило - и сам како то може бити код нас у Шумадији. Ништа лепше на свету. Ја пред школу, а оно под липом астал. Па чаршав ћенарски. За столом Сретен. Сам. Пред њим јабуке, ал не видим да је која начета. А кад човек ни јабуку у уста не може да тури, како да разговараш са таким човеком? И вреди ли такога молити?

Подалје, поред ограде, коњ оседлан, лупа ногом и бије се репом. Војска се одаљила. Нико Сретену није рад, нит је он коме. Ко да је ограђен неком оградом, невидљивом.

Ни мени није пријатно да му приђем, ал ја се сетим покојног Велимира, па Лазара, Сретеновог оца - колико пута смо били заједно у позајмицама, на мобама. Сетим се лепи дана, о славама и преславама и мислим се: зар смо могли помислити да ће нам наши синови и ваке бриге задавати?

И кажем ја то Сретену. Све му то кажем, а он вели да то све зна и сам и да му ја нисам моро ни говорити. Седи тако, трља браду, погледа у ме. Онда шетка, шетка и гледа некуд. И ћути.

Ја опет удри да му што више искажем о нама, ратницима из прошли ратова и о Лазару, његовом оцу, и о Велимиру, оцу

заробљеног Вељка. А Сретен ми се наједном окрену и прострели ме погледом: Не можемо да опраштамо никоме! Нема ту шта да се прича!

Зар тако! - лупим ја дланом о астал.

Тако, чича Милутине, баш тако! Мора га стићи казна, да нас Србе не истребе; није време да се ми јуначимо и Немце да убијамо. Рачуница је чиста - ако њи убијамо, нас ће много нестати. Ми смо малољудан народ, чича Милутине, вели, нас је прошлог рата нестало милион и двеста иљада - све он тако у бројевима - ако нас и овог рата буде тако нестајало, нећемо се одржати. А Вељко је предводио ону заседу код мале ћуприје, он је тад мого да убије Немца, а Немци после да побiju стотину наши. Е па ја, чича Милутине, не смем и нећу, каже, да опростим живот човеку, који више воли једног мрвог Немца него сто жива Срба.

Добро, госн капетане - ја њему све онако по звању његовом, иако је он Лазаров син, иако сам ја њега кад се из априлског рата вратио бранио од његовог оца Лазара, од мог исписника и ратног друга - Вељко није убио тог Немца, ил, не дај боже, више Немаца. А он ме претече: Није, јер сам га ја омео и разбио му заседу пре него што су наишли немачки камиони, а ти би видо, чича Милутине, шта би било с нашом нејачи и са селом и са овим стрејама нашим - показује вако на село.

Ја слегну мало, ал опет, видим да ће Велимирову сину да слети глава, па кажем: Гледај, госн капетане, да се насулите ако икако може, није глава капа да је подигнеш кад спадне.

Чича Милутине - окрете ми се он ко да га ватра опече - ако ти и мој отац, и други ваши исписници мени кажете да ја кренем на Немце, ја ћу да кренем. Па нек гори Србија опет. Нек изгори. Нек Немци убијају жене и децу. Нек све постане Крагујевац и Краљево.

Ни ја нисам за то да гину деца - промучам, видим, бре, куд он нишани.

Е па, ако ниси за то да гину деца, онда ниси ни моро долазити да молиш за Вељка. Сад се послови велики свршавају, није земан за послове комшијске не треба арчити време. А руке му, шта да ти кажем, бледе и црне, нема у њима покрета, ко

поломљене. Ал даве, даве богами. Реко би нема у њима снаге, ни зноја, не могу јабуку до уста, ко што ни уста не могу залогаја, ал ето, да задаве, да закољу, то могу. Ђернем ја лево и десно, тео би да дознам де ли је онај Велимиров затворен, а он ми рече да идем кући и да опет навратим кад ми затреба. А ја за његовим речима. Шта ћу.

Моја Живана чека на сокаку, код Станковића капије. Посла ми у сусрет, чека добру вест да је носи Спасенији.

Не могу те обрадовати, нити ћеш ти Спасенију, кажем.

Наопако, каки сте ви то људи - прекрсти се моја Живана - заборависте ко сте и одакле сте, ко су вам били очеви и дедови, о мајкама вашим несретним да и не говорим: како ћете, вели, на гробље о задушницама, тамо су вам мајке и бабе.

Е па, Живана, нисам ја ту ништа крив, сад људи влас за се осигуравају.

А она опет: Како те није срамота, Милутине, ваљда прво треба да се преживи па да се влас сређује - застаде мало па ме погледа - и како ће вам власт бити ако се за њу танџарама и ножевима јагмите. А ја гледам па се чудим како се моја Живана изменила на овој јагми и ветрометини, она сад говори ко да је књиге читала.

Жено божија, не отимам се ја око власти; ко мене шта пита и ко мене сад уважава, ово је неко друго време, ово је сад голема политика - све ја тако, а она мало ко устукну.

Идемо тако нас двоје сокаком према Спасенијиној кући, а Живана оћуткује, видим пребира мисли.

Јаој! - јекну човек тамо, код школе.

Чу ли, Милутине? - укочи се моја Живана.

Чујем ја, како да не чујем кад се до по села чује.

Поново рикну - ко ће други него Вељко. Кркља. Ко да се убија посек.

Милутине - гледа ме Живана у очи - да л' си ти молио Сретена ко што треба и колико треба?

Како да нисам молио, Живана, молио сам и молио, камен би омекшао, ал ето, они су таки људи, слабо сад молбе помажу. Не тедо рећи: молили су тако и Вељка, ал ни код Вељка нису молбе помагале.

НЕ СМЕ СЕ ДУШМАНИН ПОМИЊАТИ

Чекај, синовче, доћи ће и стари ратници на ред, сад ово да ти кажем.

На сарани сина Милана Перишића моја Живана, дабоме, стоји вако уза ме, чекамо да дође поп, да одржи опело па да пратња крене. А попа нема; ни поповима није лако, страују да опелом не увреде убице, могло би им се то осветити - зар није помрчина појела попа после оне саране у Бучију.

А Милан, веселник, шета по авлији, погледа на сокак да л' ће се поп појавити. Не зна човек како ће да сарани сина, без попа не може, нико се без попа не сарањује, само ајдуци, а његов син није ајдук.

Видиш ли ти, Милутине, ни саране нам нису ко што су нам биле - Живана ми пришаптава - у сретна времена се кукало кад неко умре. Проста жена, ал види што види: никад се није више убијало, а никад се није мање кукњава чула.

И мени мучно. Ћути се, све се слегло и гледа преда се ко да смо украли мртваца, ко да је убилац међу нама.

Било би добро да ви мушкарци, старији људи залелечете - пришаптава мени Живана - мушка је клетва убојитија. Разборита моја Живана, зна да ни убилцима није свеједно да л' убијају народ који кука и проклиње ил народ који ћути. Ал опет, како ћу ја кад сви ћуте, ваљда прво треба Милан да закука, отац је.

Што не кукаш, Милане - приђем му - сину ти је двајесдве године, школу је учио а ти надничео; сви смо се радовали и надали да и ми свог човека за лекара стекнемо, а сад, ево, ми за њим мртвим ћутимо и раменима слежемо.

Милан ме погледа: Како да кукам, Милутине, каже, кад не смем душманина да поменем, а душмана је сада свуд, на све стране, каже, по потоцима су, по врзинама, а можда су и на овој пратњи. Стра га, каже, ако душманина помене јавно, да ће му убити и другог сина; не сме се, вели, душманин грдити. Овај што је грдио - Милан показе на ковчег са мртвим сином - видиш како је прошао.

Ја се слегло. Шта да му кажем: у праву је, види човек докле смо доспели.

НЕ БАЦАЈ ЛЕБАЦ

Орем ја на Црном Оглавку. Волови ми посустали, ја зауставим, седнем на гредељ плуга, запалим цигару.

Здраво, чича Милутине! - трже ме глас с леђа.

Помаже бог! - одговорим ја и окренем се: тројица с пушкама стоје у орању, намрштени, видим, не прија им мој поздрав, а ја, будала, научио - чим видим људе с пушкама кажем: помоз бог! Ко у моје време.

Заборављам да има војске која бога не признаје.

Имаш ли што за јело? - пита Пулов син, препознадо га.

Одем до кола, узмем торбу, извадим заструг, леб и сланину и срче с ракијом. Гладном војнику севап је дати леба и уз леба. Узмите, људи, презалогите што се нашло и попијте.

А, пиће никако, ми смо, чича Милутине, војска која не пије - каже Пулов син.

Чуди ме да има војске која не пије - слегнем раменима, а он ће опет: Нама је потребна здрава памет. И поштење.

Ја опет слегнем раменима и мислим се: има људи који су здраве памети и чиста образа и попију по коју, а може бити и обрнуто.

Попиј - кажем му - и здраву памет сачувај. Ја сам са пуковником Ивовићем пред Ветерником пио грчки коњак, позвао ме човек, писмо ко људи и здраву памет сачувасмо и победу извојевасмо, није нам коњак ни помогао ни одмогао - све ја тако, о грчком коњаку, фалишем се да сам пио са пуковником и све би да сазнам зашто он не пије, знам да је пио, а отац му још више и деду му памтим, пио, брате, више од други, а он, никако, ни капи.

Добро, синовче, да ниси болестан? - ускопистио се и ја. Никад нисам волео бекрије, а још мање трезвењаке, заветне; све би да дознам да л' они то сад ракију манишу да би се народу допали док се како власти не домогну.

Нисам болестан, чича Милутине - каже ми - него не пијем зато што наши непријатељи пију.

Па добро, мислим се, нису вам они због ракије непријатељи, нисте се ви поделили на бекрије и трезвењаке, него на четнике и партизане.

Онда, питам га, оћете ли ви штогод пити кад влас узмете, или ћете остати свеци до краја. Све ме интересује да они не трезвењаче само док се власти не докопају.

Никад се ми нећемо изменити - чисто се љути на ме што ја сумњам у то.

Добро синовче. Понукам торбу и што је у торби.

Видиш ли ти, чича Милутине, како ми тучемо Немце? - не може да ћути ни кад једе.

Видим - кажем ја, иако, руку на срце, баш неке многе Немце нисам мртве видо - ал видим ја да Немци не туку само вас, него и децу.

Он ме гледа па вели да су све кости у темељу неке велике будућности узидане. Сви они ћаци у Крагујевцу што су стрељани, све су то темељи.

Наслушо сам се ја о дечијим костима и темељима још преко Албаније, а после сам видо каки су темељи од дечји костију, виђало се то и у овом рату - распричо се ја. Говорим што мислим.

А, тако! - трже се Пулов син и баца лебац. Не зове ме више чича, него само Милутине, наљутио се.

Чекај, не бацај лебац - подигнем онај комад леба и пољубим, па му покажем на плуг и орање - ово мора да се поштује. Покажем му онај лебац: Ја ово, синовче, поштено зарађујем, за мене нема леба без мотике.

А он ме и не слуша. Само сикће: Шта би ти, Милутине, да савезници сами победе Немачку па да после сами сеире и деле свет. Е, за таке ко што си ти, Милутине, има! - пљесну Пулов син по кундаку.

Чекај, бре! - ја њему, није ми право што ми прети, и ко је он, Пулов син, да прети Милутину. Ал кад је тако време дошло, суздржим се ја; Нисам мислио да те вређам, нити да савезницима додељујем уживанцију у победи, ал ето, има људи ко ја који не разумеју да се много потпомаже ако се запали општинска архива, поготову ако су у тој архиви само спискови сељачки кућа и домаћина, године рођења и дани смрти.

Све архиве има да се спале, како да су! - одсече Пулов син. Оће да пали, и квит.

Ја опет нисам рад да се пале спискови који само нама служе, а Немци због спискова који њима ни зашта нису потребни да пале наше куће, убијају чељад... све через неке артије која ником осим нама самима није потребита.

Пази, Милутине, шта говориш - сева он и погледа у ону двојицу поред њега, и они се искрљештили - немој мислити да ми не умемо да убијамо.

То ми није на ум пало - кажем - знам шта умете и можете, не морате ме много уверавати. Ја сам реко што сте ме питали. Нити сам вас звао да дођете и да ме на орању гладна оставите, нити сам вас први шта пито, а кад сте ме питали - ја вам реко. Ако си тео да ти одговорим што си сам знао и желео, ниси ме моро питати; ако си ме пито да ме чујеш, отрпи да ти одговорим. Каку ти то слободу обећаваш ако убијаш за оно што ти се не свиђа, има ли у тој слободи како слободе и за мене?

Све су то озбиљне ствари, синовче. И смешне. Па је л' тако? Ти одратујеш своје, одужиш се отаџбини, а онда дође Пулов син па и он оће да ти соли памет.

ТЕБЕ, МИЛУТИНЕ ВИШЕ НИКО НИЗАШТА НЕ ЗАРЕЗУЈЕ

Сачекајдер мало, после ћемо о старим ратницима. Прво морам о Бори Јуришу. Да ти кажем, он је од Гарашића, а Јуриш - то име надели су му његови ратни другови. Ваљда зато што је јуришао. Познавао сам ја опаке људе из прошли ратова, јуришају ко ћорави па им после даду надимак - јуриш. И овог Бору ја сам добро познавао. И оца сам му, Јаблана, познавао. И деду, Боривоја. Они су били добри људи. И деда му и отац били су црквењаци. Послуживали за време службе у цркви и отпевали попу, носили му петраилъ и кадионицу док би светио водицу по селу и кад би ишо на саране и даће, а Бору су школовали за попа, учио богословију у Сремским Карловцима, добар је ђак био, много се радовали његови, знаш и сам шта значи за једну сиротињску кућу да одшколује попа. Али, Бора њи преварио, није тео да се запопи, а све га је чекало: и црква, и црквени стан, и вотњак, и виноград, и два ектара зиратне земље, и два ектара ливаде. А парохија, шта да ти кажем, два села, оба богата и све његови људи. Ал шта то вреди, не теде Бора да се запопи, него се одаде комунизму, па све са оним опанчарима и абаџијама, главним комунистима. Па тако и четреспрве, оде Бора за опанчарима и другима, а отац му прецрче.

Е тај Бора, синовче, дође са својима, да се одморе и наране - мислим да је то било некако око Никољдана четрестреће.

Сакрио ја њи на тавану моје штале. У сено. Међу њима један рањен. Не знам чији је, не познајем дете, ал познајем да га је рана запекла, да је у врућици и познајем да је наше горе лист, да мушки подноси гадне ране, ни зубима да шкргутне. Веле да је из Хрватске, од ове деце избеглица. Све му усташе побиле.

Помиње сестру. Да ти срце прсне. Треба за њега млека и неког чаја, а могла би Живана и мелем да му стави. И није за рањеног младића да спава на тавану, треба га пренети у постељу да му Живана мења облоге - греота је, млад је несретник, мало је старији од мог Радоја. А Бора Јуриш ме задржава да га слушам, распричао се о порезима.

Чекај, бре, Боро, нису порези највећа несрећа света и није сад вакат за решавање пореза. Таке ствари се, Боро, решавају у скупштинама, а не на таванима - кажем.

Он ни да чује: Каке скупштине, каже, скупштине су имале доста прилике да укину порезе, па што и' нису укинуле! Не можемо се, вели, у скупштине уздати, та се питања решавају на јуриш, а не у трапавим скупштинским разговорима.

Да оставимо то, Боро, за коју другу прилику, а ја ово дете да снесем са штале и однесем у постељу, тамо је топлије и удобније, Живана ће да му опере рану комовом ракијом и да превије мелем, ко свом детету. И млека млакушног да се напије, није таван шталски рањенику постељу да замени, ако може скупштину.

Снесем рањеника и положим у своју постељу. Живана упали лојаницу и да се на посао. Ја подложим ватру, узмлачим воду, узмлачим комовицу. Па чисти ону рану. Па намажи мелемом и преви, Живана донесе млека и меда, па милина.

Онај дечак се загреја и у образима зарумене. И заспа.

Живана и ја тако седимо крај њега, а он дете, душа те боли. Кад задудња на врата. Па и у прозор. Видим цеви на прозору и није ми тешко да препознам кад кундак у врата удара.

Узнем сикиру, станем до улазни врата и, санћим, питам ко је.

Отварај, отварај! - брунда глас споља. И прети ми неко.

Пази, Живана - дошапнем жени - ако уђу, реци да је овај у кревету наш син, Радоје, реци да се Радоје разболео.

А шта да кажем ако ми и Радоја виде? - убледе Живана. Е, ту сад не можеш бити паметан. Шта ћу и куд ћу, не знам. А лупа на вратима не престаје, оће да одвале врата.

Скинем прангу и станем на врата. И препознам Вучића Бајовића.

Кога имаш у кући, Милутине? - подвикује ми, оће да ме уплаши. А ако ме уплаши, одо и ја, и моји, и кућа.

Вучићу Бајовићу ништа није да те убије и кућу да ти запали. Оће Вучић и горе да ти учини. Био је пекар на занату код Милојице. Никад му ватре и ножа није доста.

Зашто сија лампа у твојој кући, Милутине? - оће Вучић Бајовић да прође поред мене преко мог прага.

Чекај, бре, Вучићу, не улази се тако у моју кућу; јесмо ли Срби и људи, треба ли мени у овој кући живети, а како ћу ако ми у кућу свако упада кад му се прасне ћеф! Де сам ја неко и нешто ако на свом прагу нисам?

Милутине, не читај! - гурну ме Вучић, оће да прође.

А моја ти Живана изађе на праг па из свег гласа: О, Сретене Чарапићу - савила дланове у левак, а глас јој одјекује - о, Сретене, капетане! Виче што је грло доноси.

А Вучић се помео: Што се дерњаш, Живана, шта оћеш? Зашто дозиваш капетана?

Оћу да питам капетана Сретена Чарапића, сина Лазаревог, зашто су ова моја будала - показа на ме - и његов отац Лазар ратовали од девесто дванесте до осамнесте ако ни на свом прагу нисмо заслужили да нас поштују ко људе! Оћу, каже, да питам Сретена Чарапића да ли га је зато отац школовао за официра да његова војска сад упада у куће ратним друговима и комшијама његовог оца. Оћу да га питам зашто ће ми кућа ако у њој лампу не смем да упалим од његове војске ни кад ми је син болестан.

Ја је гледам - чега се досетила, богати. И видим, Вучић спласнуо. Није знао да је дете болесно, каже.

Све се правда. И оде. А Живана мени за очи: Одртавио си, вели, у ратовима, а не знаш како се са војском разговара.

Стани, Живана - ја њој - знам ја како се с војском разговара, ал ови нису војска, видиш ти који су ови.

А она ни пет ни шест: Тебе, Милутне, више нико ни за шта не зарезује.

Ја станем вако па се размислим - стварно, тако и јесте, нико мене низашта не зарезује.

ЈУТРОМ, ЗА ПОСЕ

Е, и ово морам казивати.

Напасам ја стоку. Истерио сам је зором, да се напасе док не одјутри и не припече звезда: по врућини стока не може да пасе, може само да ладује.

Милина једна. Свежина из траве, из лишћа. А тице певају, ко да није рат и окупација.

Кад, од Крстовића трла иду двојица и једна девојка у средини, она двојица придржавају девојку, видим рањена је. Девојка - па рањена, и то ти је новос у овом ратовању садашњем.

Засташе преда мном, а ја гледам, па ми жао девојке, тако рећи још је дете, мало је старија од мог Радоја.

Куд ћете је, побогу? - оћу ја да приђем девојци, вичан сам око рањеника. А један само домане руком:

Нема времена, каже, јуре нас, чича, четници космајски, од јуче, сад су за нама. Помози ако икако можеш.

Бежите према оним виноградима - покажем према Сувом Оглавку - ја ћу да лажем за вас. А шта да кажем друго, дошло време да се само лажом може помоћи човеку.

Седнем на склад и чекам. Откуд Космајци да пређу овамо? И ко ли су ова деца, и ова рањена девојка?

Сељачка нису, то се може ласно препознати, а не јуре њи да и' престигну, него да и' побију, ту сад човек не сме да затаји. И реч си дао, Милутине, говорим себи.

Стока се поплашила и поткочила, стоји и гледа. Отуд, иза врзине, изби строј. И право на мене. А ја, шта ћу, седим и гледам. Никог од њи не познајем, нису од ови наши што иду са капетаном Сретеном Чарапићем.

Да ли си, чича, видео "црвене"? - пријахује један на коњу, ваљда је официр.

Слабо ја видим, синовче - кажем официру и покажем на ово моје једно око - изгубио сам око у велико рату, па сад за ове ваше послове нисам погодан. Не могу му рећи да око нисам у великом рату изгубио да би се у овом рату бруко и потказиво, јер од потказивања нељудскијег посла нема, барем је тако некад било.

Јеси ли видео црвене? - поново ме пита официр са коња.

А ја: Видо сам. Два младића и једну девојку.

Рањену? - пита официр и, ваљда, даде знак да ме подигну.

Видо, кажем, помажу јој да иде, ваљда је рањена.

И куд одоше? - пита официр. Ја покажем баш на Суви Оглавак, сам ми бог тако рече да кажем истину, а онај на коњу окрете према Радановом пољу. Лаже чича, каже.

Одоше ко кишни пљусак, све супротно од Сувог Оглавка. Боже, мислим се, како сад мора да се лаже, толико смо се на лаж навикли, да више нико у истину не верује.

Боже, мислим се, ко се ваким временима надо, ко је мого помислити да ће вако штогод задесити човека који стоку напаса јутром, за росе, овде у нашој мирној и питомој Кошутици?!

Чудим се, синовче, дабоме! И никад нећу моћи да се начудим.

Чуо сам, бре, за ту револуцију, ал не могу да се начудим шта ће она у Кошутици.

СКУПШТИНСКО ПИТАЊЕ

Сећам се ко да је сад било - сањам ја покојног нашег краља Александра, баш онако како сам га и видео шеснесте у јануару: стоји на обали острва Вида, пред њим гомила наши лешева, везују и' за камење да веселници не пливају по води, а он, Лесандра, гледа, наслонио се на сабљу и вас црн, гледа према оном острву што га због наши мртваца назваше Острво смрти. Ја приђем, па станем, вако, и скинем шајкачу, ал не могу проговорити од вашију, пуна ми уста вашију, ко што је стварно и било, те ја чупај оне вашке из уста, вади, плуј, а краљ Александар ми приђе и пита: Војниче, да л' ће мени српски народ моћи да опрости страдања волика?

Не може ти опростити никад нико, ти си, краљу, начисто сатро овај народ и он ти више никад неће бити што је био, не може и да оће, нема ко, нема људи, изгинуо народ. Погледај, твоје величанство, ове људе - покажем му на оне наше лешеве, пуна и' обала - оба ти ока, твоје величанство, зашто ваки народ сатре; више ваки Срба неће бити, а могло си се њима дичити широм света.

Због уједињења сам жртвовао свој народ - вели ми он. Ја тедо да га упитам је ли видео шта је од тога био, јел ' видео српске избеглице из Хрватске и Босне, са Косова и Војводине, ал се трго, откуд то краљ може знати кад су њега убили пре рата.

Тог дана седим под тремом, кад лупи капија - ето Павла, сав у гајтану и одличја на њим.

Ајде, Милутине, облачи се, позвао нас мајор Миша Радовић да идемо с њим, треба да миримо закрвљену браћу.

Миша Радовић је, синовче, бивши резервни мајор српске војске, добар и честит човек, а ратник да га није било већег и бољег у нашем крају, човек домаћин, пуна му кућа, четири сина, снаје и унучад; најбољи челар и калемар у нашем крају, од његови калема је Шумадија процветала и родивала увелико.

Не могу ти рећи да сам баш био рад том послу с мајором Мишом, ал не могу да му се не одазовем.

Обучем се, окачим она одликовања, нашареним се па ајд с Павлом, пред нашу школу. Ту нас сачека мајор Миша и још наши солунаца. Ту нам мајор рече зашто нас је позвао, зафаљује нам

што смо га послушали и дошли и опет се дотаче намере. Људи, ми смо у годинама, вели, имамо и унучад, а рат овај оваки видите и сами шта нам доноси. Рат је, вели, међу нас унео само раздор који нас уништава више него окупатор. Ако вако потраје, нама неће бити потребни душмани, туђин, довољни ћемо бити сами себи. Ми смо у своје време учинили за спас Србије више него што смо могли и смели, нека нам то послужи као право да сад учинимо шта можемо да се недужна земља и народ избаве од зла како се међу нама досад никад није јављало.

Ја се размишљам, синовче да л' да кажем коју, ал опет рачунам - ово што је мајор Миша наумио не може бити ништа ружно, нит би се човек на ваком послу могао обрукати, ако ћемо руку на срце, од овог посла ми сад немамо важнијег. А опет, и тај коме треба прво да идемо, мајор Калаић, човек је којег познајемо и који познаје нас. Био је овде пре рата геометар, а сад, сад како је посто мајор, ко му је мого дати толики чин, то не знам, знам само што чујем, да командује неком краљевом гардом и да је са Равне Горе дошо у наш крај.

Мајор Калаић нас дочека, чисто се и обрадова, а благ је и умиљат, па како је од нас виши и кад седи, он нас шкропи лепим речима и још умилнијим погледом. Добро је - каже мајор Калаић - што је резервни мајор Радовић окупио и њему довео солунце, што се досетио да за тако важна посла окупи оне што су највише страдали за спас отаџбине. За њега је овде, каже, најважније оно што ми немамо, због чега смо у прошлом рату изгубили ко око, покаже на ме, ко руку, ко ногу. Ми смо га, вели, ганули. И лепо је од нас што смо се тако окитили одликовањима - загледа он нас. Загледа одличја. И нука нас јелом и пићем. Наређује меанџији да нас служи - оваке госте, он, мајор Калаић, каже, није имо, а не верује ни да и' је овако сјаћене и кафеџија скоро видо.

Да л' се зајебава? - гледам мајора Калаића.

Господине мајоре, ми смо чистим срцем и у најбољој намери вама овде дошли, не да ручамо, него да по савести својој испунимо дуг према народу, како смо га сваки од нас у три рата испуњавали - ушчустрио се, богме, наш мајор Миша Радовић, говори, само везе, бркови му само одскачу, ко да је на рапорту.

Ево, сваки од ови стари ратника - руком показује мајор Миша у нас - рећи ће шта тишти народ и милу нам отаџбину.

Њи је - опет мајор Миша показује у нас - наш покојни краљ Петар, први ослободилац водио преко Албаније а они њега носили. Застаде, поћута, па настави. Јес, он њи водио а они њега носили, и тако до велике славе стигли и зато се њима мора веровати - показује на нас - пред отаџбином никад нису лагали и грешили.

Мајор Калаић чисто тронут, клима главом, одобрава, тапше по рамену мајора Мишу и нука нас да се приватимо јела и пића, ми смо његови гости и мило ће му бити ако ми штогод са совре коју је за нас приредио поједемо, ко што би и он да је за совром било којег од нас. А ми можемо да причамо, зато смо се, каже, и састали. Куца се он са нама, наздравља и добродошлицу жели. Само ви говорите, људи, олакшајте души, све што вам је на срцу стоварите овде. Он, мајор Калаић, зна, каже, како је срце стари ратника и шта је брига за отаџбину.

Мајор Миша поглади бркове, па ће строже: Ако овако наставимо војводи, нису нам потребни ни Немци, ни Бугари, ни Мађари, ни усташе, довољни смо сами себи, истребићемо се и без њи.

А ми у глас - ободрили се - повлађујемо мајору Миши.

Мајор Калаић седи и слуша. И смејући се. Баш сте се лепо, каже, искупили. И на добром сте се послу нашли. Добро сте се и досетили. Души ћете севап учинити - гледа нас, па устаде, прошета око нас и опет седе. Добро, каже, кад сте ви дошли да мене мирите са комунистима, јесте ли се то ви помирили са њима?

Прво, каже, треба ви да се са њима помирите, па онда мене да мирите.

Мене нешто текну.

Мајор Миша се не да, има он сва могућа одликовања и две Карађорђевог звезде са мачевима. Тако је - каже наш Миша мајору Калаићу - тачно, сви Срби треба да се измире и саједине, сви, де су да су, па кад послове војничке обаве и спасу отаџбину, онда нека воде политику и нека се свађају. На изборима. И по

скупштинама. Какав је ред и какав је адет код прави и угледни народа у Европи.

А шта ти, чича Милутине, мислиш - загледа се мајор Калаић у ме - да л' ти мислиш ко и господин мајор Радовић?

Ја се спута. Шта да кажем? Видим да му се не свиђе оно што говори мајор Радовић и знам како пролазе они који говоре како се њему не свиђа, ал како ја сад да издам нашег Мишу, старог српског резервног мајора. И кад буде крај - крају, дошли смо да миримо закрвљену браћу, не смемо дозволити да нас заплаше ко децу.

И ја тако мислим, госн мајоре - одбрусим ја и загледам му се у очи право, а он се трже. И слеже. Ја сам, каже он, мислио друкчије - лепо нас гледа, смирио се.

Ја сам, каже, мислио да ми прво треба да се обрачунамо са комунистима, па са Немцима. Са Немцима, каже, има ко да се обрачуна и без нас, а са нашим комунистима ако се ми не обрачунамо, неће се нико обрачунавати. И још нешто, Немци мора да оду одавде кад - тад таман да од нас нико на њи пушку не опали, а комунисти ако узму влас - никад ни довека, дуже ће нам бити под њима него под Турцима. Је ли тако? Шта мислите? - окрете се он мајору Миши.

То је скупштинско питање - каже му Миша, одма, у брк.

Скупштинско питање, велите, е кад би могло бити скупштинско - он ману главом, а смеје се, па ти га је тешко разумети. Гледа нас, гледа, а ми ћутимо, чекамо, а он тек почне: Драги пријатељи, много сте осетљиви. Засузили над комунистима. Свиђа вам се што се јуначе, припуцавају на Немце. Личе вам на српске комите, можда вам личе и на вас. Је л' тако! Волите ви да се пуца на Немце. Никад вам није доста џумбуса; ајдучка крв, вели, воли устанке, не може без устанка. А овамо, на челу тог устанка стоје они који су на вас пуцали четрнаесте, дабоме, они, шта се чудите. И ви се не питате што тај устанак није поведен у Загорју, па да Немци у Вараждину стрељају петнаест иљада ђака и младића, ко у Крагујевцу и Краљеву, драги родитељи отаџбине! Што то врзино коло није тамо заиграло, него другови из Загорја дошли овде, у Шумадију да се животима ваше деце и унучади поигравају. А оцеви, оца вам очињег! Ништа вас није

опаметило, ни она Албанија, ни острва смрти, ни плаве гробнице, него сте сад дошли да ми цмиздрите над судбином црвене тевабије. Оћете ли се кадгод опаметити - пита нас - је ли, несретни родитељи још несретније отаџбине. Знате ли ви да и Немац на нашу лудост рачуна, зато нам је и одмерио “сто за једнога”, само нама и ником више, ни Словенцима, ни Македонцима, о Хрватима да и не говорим, само Срба сто за једног белотрпог Швабу.

Устаде, па ми се од неког стра ил од они његови речи учини да је још виши него што је био. Иде са чашом у руци па се са сваким куца, а ми ко да нас куцка у главу. Веруј, синовче, није пријатно ни погледати га, очи му се зажариле, а сав зарасто у брадуру.

Шетка, шетка он, па опет умиреним гласом, потијо: Па што ми да будемо будале и да се продајемо сто за једног, која је то рачуница?! Ви Шумадинци треба од Вараждинаца да учите како се са непријатељима треба разговарати; насели сте, вели, навукли вас комунисти на танак лед. Њима поверовали, а мени не верујете, чуди вас што ја ваше песме не певам и не ђипам у вашем колу, чуди вас, јер ја носим ваша знамења на капи.

Скиде ти он, синовче, ону шајкачу па загледа кокарду, оне орлове, нешто чапка прстима, не можеш знати шта снује, па ће опет: Требало би сад, вели, у кукњаву да ударимо, пред нама да су калуђери, јок бојовници, калуђери са преврнутим одежама, са свећама наопако упаљеним. Ово је време за клетве и молитве, није за плитку памет и јефтино јуначење. Ал ви, драги родитељи, не слушате Варваринце и Мишарце, него вам Вараждинци просипају вашу кавурму, овде у Шумадији, а тамо у Вараждину не ђускају у колу и не певају песме које се главама плаћају, драги моји, бистри родитељи - баш тако рече “бистри” родитељи, а ја видим куд смо ми са својим седим тинтарама забасали.

Спусти мајор Калаић чашу па се шетка около нас и све нас милује руком по главама, све једног по једног, а онда опет нали чашу, али само себи, и на душак је испи, док дланом о длан, па седе и загрли мајора Мишу.

Ето, вели, тако сам ја мислио, драги родитељи отаџбине, али кад ви мислите другчије, и ја ћу друкчије, ваше су жеље за ме наређење, историја командује, мораћу вас послушати.

Синовче, ја видим колико је сати. Виде и остали. Ћутимо ко заливени. Синовче, свака му друга “родитељи отаџбине”. Не говори се тако кад се на добро мисли.

А шта ви мислите, би л’ се комунисти помирили са нама? - пита он и све нас редом загледа. Ми се спетљали, погледамо у мајора Мишу, а он ко да је прозван, вели: На томе ће тек да се ради, ово је наш почетак.

Устаде Калаић, притеже каишеве на себи: Кога ћу, вели, послушати, ако не вас, оцеве отаџбине нећу.

Џупну он, поздрави нас војнички, ми ћиписмо, отпоздрависмо, војнички, јакако, испратисмо га до фијакера и остадосмо тако поздрављајући га и гледајући како фијакер одлази према вашаристу. Кад ли се наједном он са задњег седишта окрете и из оног гевера осу на нас паљбу рафалом. Звижди и пршти олово, не можемо очима да верујемо. Не умемо ни да се склонимо.

Лако је вама било са Швабама, Немцима и Бугарима! - дере се на сав глас. Коњи се поплашили, устукују, не смеју напред, довезоше га опет овамо пред нас, сами коњи, од стра неког коњског.

Ваши непријатељи су долазили и одлазили, а моји непријатељи оће да остану овде, заувек - стоји у фијакеру, могла би га сва чарсија чути. Идите ви па се са комунистима прегањајте по скупштинама, а ја ћу са њима да разговарам врелим оловом!

Нигде никог у чарсији, ни псето да пређе преко улице, само ми, гомила ислужених ратника, убледели, слушамо и гледамо поманиталог четничког мајора како се дере и све више застрашује коње. Неће он да чека француске гумене куглице из наши докони прича са Крфа.

Зна он, каже, нема те скупштине у којој ће било ко осим комуниста моћи да говори, а тешко да ће и они шта смети да кажу у својим скупштинама. Вама би, маторим будалама, требало доделити да с комунистима у скупштинама разговарате - ево што би вам они то дозволили! - одмери нам до лакта, узе

дизгине од оног војника, па трже. Коњи полетеше. Сева потковица по турској калдрми. Оће точкови са фијакера да поспадају.

А ми - ко попишани.

Стојимо на оној калдрми, накинђурени, у стајаћим оделима и са одликовањима на прсима и нико ни у кога не гледа.

Ја! - уздану нас мајор Миша Радовић и пође уз чарсију.

Јес вала! - узданем и ја.

УЗМИ ОЧЕВ ГУЊ

Не сећам се баш тачно којег је дана стигао позив за мојег Радоја да се јави у команду.

Дабоме, Немци су били одступили, четници побегли. И Руси су били и прошли. 1944, ујесен.

Ја на дрвљанику цепам дрва, кад моја Живана дође и даде ми једну артију, позив за мог Радоја да иде у војску.

Је л', Милутине, како нашег Радоја могу да мобилишу кад он није служио војску? - пита ме, сва убледела, уплашила се.

Ваљда је то неко одредио - оћу ја да одговорим, иако не знам ни сам. Да је среће, она мене тако нешто не би ни питала, али ето, пита, мајка је па пита. Оће да зна како могу да јој мобилишу сина који још није служио војску.

Смири се, Живана, велим, није само наш син позван у војску, видиш да купе и млађе од нашег Радоја. Из целе Шумадије.

Боже, Милутине - севну Живана на ме - како то говориш. Да се ја смирим зато што се и друга деца у војску мобилишу. Јеси ли ти крштен, човече, зар је лакше ако је несрећа већа? Ја би се, каже, смирила кад би они војнике у војску позивали - видиш ти да они у војску не позивају ове људе од триеспет - шест и четреспет - шест година, него оне што нису војску служили.

Е па, тако је време дошло - шта друго да јој кажем, не знам ни ја зашто они у војску оће децу а неће војнике. Ваљда је то нека њина рачуница.

Одем у вајат, узмем белу торбу, па се вратим и бацим је пред Живану.

Спреми ти ову торбу за ме, кажем јој. А она ме вако гледа, чисто се збунила, па пита што ли ће мени бела торба. Бела торба се, каже, носи у рат, по нашим обичајима.

Спреми, Живана, торбу и у торбу све што треба, знаш и сама, није ти првина. Оћу да заменим нашег Радоја.

Алал ти вера, Милутине! - обрадова се моја Живана. Све послује и торбу пуни више него што треба. Баш добро, каже, што си жив, Милутине, ко би ми сад заменио дете.

Обучем се ја. Све на мени шумадијско. Нови опанци, нов гуњ. И ордење прикачим, Карађорђеву звезду.

Рачунам, идем у војску која нема Карађорђеове звезде, ласније ће ме примити, а право да ти кажем, чуо сам да ће они да попуњавају неке личке и босанске јединице па да се не брукам пред Личанима и Босанцима, нек се види какав сам ратник био.

Одем нашој општини - тако је у позиву наређено - а тамо одјекује песма. Ко увек кад се у војску и у рат одлази. Мобилисани младићи загледају пушке, деца ко деца, чисто им мило што опасне справе држе у рукама. А ја, опет, не волим да видим децу под оружјем. Ја би у рат слао старце. Младићи су од нас само бржи, а ми старци смо сигурнији. А за неку брзину и није нужда, Немци неће баш тако брзо бежати; кад

Немци оступају и ми старци смо добри, а кад наступају, ми смо још бољи. А што се здравља тиче, ми старци смо много сигурнији од младића, мање се разболевамо.

За столом, вако насред дворишта - комисија. Официри, младићи. Артија и спискови пред њма.

Приступим ја и поздравим војнички. И кажем све шта је и како је - да сам дошао да заменим сина који војску служио није и не зна шта је рат.

Они официри ко да не верују очима, погледају се и осмеују.

Батали, стари - каже ми официр - матор си, уз то и ћорав. И све ме, тако, гледа у ово око које немам.

А ја њему: Нисам ја у доколици ни оматорио ни оћоравио, него ти мене пусти да ја идем уместо сина.

Не дам се ни ја, шта да ти кажем, оћу, бре, да обавим посао ради којег сам дошо. Помислим на Живану, како ће њој бити да јој оде Радоје, а да останем ја, који сам вичан рату и по годинама саспео за умирање.

А она комисија ни да чује. Нема те у списку - вели ми официр - нити те може бити. Гледа ме момак ваког маторог и ћоравог и још се чуди што ли ми је, што ли сам навро да негде зајазим јендек. А ја њему не могу да објасним да на те послове у којима се без погибије не може и треба слати старо, кљасто, богаље и ћораве, ваке ко што сам, побогу, ја. Па је л' тако? Ми смо своје одслужили, па ако ћеш и најивели се, за нас и није нека штета ако одапнемо. Штета је за оне пред којима је живот.

Чекај, младићу - не могу ја њему рећи друже, како да му будем друг кад он може син да ми буде - знаш ли ти да сам ја са пуковником Ивовићем ратово? Знаш ли ти да сам ја ово на Ветернику стеко? - покажем на одликовања. За ово је мене Степа предложио, није он ово делио за причање и певање, нити за пландовање по пољима и шумама, нама је сваког дана био рат, није с мене па на уштап.

Они се официри, шта ли су, загледаше. А ја навалио да ме приме. Од мене, кажем, није било бољег у пуку, а какав је пук био, бољег пожелети није могло ни Степа, па немој ни ти - наврћем воду на моју воденицу, знам зашто сам ту и који поса треба да обавим. А онај официр ни да чује. Ко ће друге да замени, каже, ко ће мене, ето, вели, ја немам ни оца ни стрица, ни браће од стричева, ни сестара немам, све су ми усташе поклале и у јаму побацале, а ја, вели ми, идем да ратујем.

Ја ћу, ево, ја ћу да заменим и тебе. А стараца има још, зовите и, немојте штедети старце, штедите младе, на млађима свет остаје; боље ми старци да гинемо него ви који треба да се жените.

Оном официру би мило. Стаде вако да ме тапше по раменима. Фала ти, чича, вели, ал то што ти оћеш, не може. Све он то мени тако, ко да ја то и без њега нисам знао, ал, ето, моро сам да пробам, родитељ сам, лакше ће ми бити на души, а кад се не може и кад мора како мора, шта могу.

О суде небески, зар се баш опет мора; што се Срби не опамете па да једном причекају да други рат отаљају, што ли увек журе у погибију - идем сокаком и размишљам, ал шта могу, тешим себе да није ово само моја судбина. И тешим се да рат неће још задуго. И да Радоје са војском неће даље од Београда, ваљда ће се ту задржати, неће ваљда преко воде у равницу - бојим се равнице, знам кака је, окусили смо ми њу четрнесте, за неколико дана пропиштали смо мајчино млеко. Ни сад не би могло бити боље.

Код Стублине, чека ме, Павле.

Ајдемоте, позовем га па му узгред све испричам - де сам био, шта сам тео и како се завршило.

Павле иде за мном па се снуждио, обесио нос ко и ја. Зна човек како ми је, сина у рат шаљем. Измичем ја, а Павле застаје.

Добро, Милутине, зар ниједан рат не може да се заврши док Срби не изгину?

Така нам је судбина - шта друго да му одговорим. А он табана за мном, па опет застаде. Је л', Милутине, да л' можда ми имамо неког свог човека који ће мало причувати српску младеж? Ја сам, каже, чуо да је и овог рата највише српске крви проливено.

Па ко ће него Срби, други су друкчији, нису на то навикли - шта друго да му кажем. Пожурујем га, треба са сином да се поздравим; ал право да ти кажем, то што ме пита и мене интересује - како то ми никад немамо неког свог, који ће да сачува штогод српски живота, да се наша крв не пролива вазда више него у други народа.

Шта је, синовче, не свиђа ти се ово што ја говорим. А што си ти мисио? Како си ти то замишљао српског сељака, баш би волео да знам.

Очију ти, зар си мислио да ми лако шаљемо своју децу на кланицу!

Кажеш, не верујеш да ми толико размишљамо о фронтovima. Него, је л' да идемо ћутке и не бринемо бриге, ко да туђе главе на раменима носимо. Е, синовче, толико ти познајеш свој народ.

Ал добро, то су твоје ствари.

Дођем ја кући, па зовнем Радоја.

Узми ово, сине - скинем торбу и предам је Радоју, а срце оће да искочи, па све ово једно око окрећем у страну, оће око да ми засузи. А Радоје приметио па би да ме теши, он мене...

Не јуначи се, мали, него узми и ово - скинем гуњ и пружим му, а он неће, добиће, каже, одело, енглеско.

Ама које одело енглеско, нема за нас среће у оделу туђем, облачио сам ја то, много је то скупо, нема код Енглеза ништа цабе. Узми ти гуњ, видиш да је нов и да је подужи, а ти си, благо мени, сине, израсто из твог гуња па ти је мој гуњ потаман. Немој ти жалити мој гуњ.

А Радоје опет неће. И опет ми каже да ће добити одело енглеско.

Уто бану Мијаило, те ми помаже. Што си се ускопиштио, Радоје, вели, узми очев гуњ, зна Милутин шта ти говори; није оцу лако у ваким приликама да мења гуњ са сином; што ће теби енглеско прње, ратуј ти у свом гуњу, ко и твој отац што је и ко твој покојни деда што је погинуо турског рата - зна Мијаило шта говори - док си у очевом гуњу, чуваш се метка и шрапнела, не трчиш за командом ко мува без главе.

Обуче мој Радоје мој гуњ, а ја му на поздраву кажем:

Не истрчавај, Радоје, то чине будале и кукавице.

Не нишани док пуцаш, ако не нишаниш можеш веровати да ни у тебе не нишане. И без тога ће вас много изгинути.

Не посежи за туђом муком и оделом - никакав сат, ланац, чокуле, нити како другу ствар од непријатеља не смеш узети, ни од каког, ни од мртвог.

Чувај душу, цареви и краљеви ти је сачувати неће, добро се зна ко за мртвим војником плаче.

Немој ме оставити сама како ни камен не може бити сам па да те изгледам и привиђам и онда кад целом свету буде јасно да си негде зајазио јендек.

Моја Живана изљуби Радоја, ал не даде сузи. Узе му вако шајкачу и ко мало је накриви. Њему сузе само што не грунуше, па се окрете и оде. Ја га гледам каки је и колики је, а срце се скаменило. Колико ли вреди та наша отаџбина кад јој све најдраже дајемо - једнако. Ал тако је кад си народ. И кад си сељак. И Србин. И Милутин. И Милутинов син.

ПРЕТАКАЊЕ ВИНА

А читалачки часови, синовче, сваки час. Мало-мало, па зову на неке конференције и на читалачке часове. Оће народ напречац да преваспитају. Читају ти што они оће - а мени није до читања.

Матор сам ја за учење, притисле ме бриге, имам свог посла, кажем Љубини Пантелијиној. А она ни да чује: Мораш, чича Милутине, то је по одлуци виши форума, вели, одозго дошло, мора се прорадити.

ПОРЕКЛО ПОРОДИЦЕ.

Ништа ја не могу да упамтим. И не треба ми. Ја не знам ни са мојом продицом шта је и како је - кажем јој.

А нећу да јој кажем: ти, Љубина, ако си тела да будеш неки професор, што ниси завршила школе него си двапут понављала и од школе отпала. Ја сам човек инокосан, није за ме да дреждим по учионицама. И шта им то значи да од нас стараца праве ђаке.

У пословима сам попустио, синовче, стоку не гледам и не тимарим како треба, а Живана ми грдне бриге задаје. Како ноћ, она седне на клупу под трем и седи, чека.

Ајде, Живана - узмем је за руку и поведем је у кућу. Ниско небо, облаци отежали, ко да ће снег, тешке ноћи, влага и студен. Ајде, Живана, читаћу ти Радојево писмо. Не смем јој рећи: ко у ово доба чека сина да се врати из рата, не враћа се отуд тако лако.

Ето, тако, преварим је па је уведем у кућу.

Наложим ватру, она се распламса, задудњи шпорет.

Сад ћу ја да ти читам, а ти седи ту - посадим је на треножац и седнем на други до ње. Узмем Радојево писмо, једно једино. Принесем шпорету, одшкринем ринглу, светлост падне на артију, а никака ми светлост и није потребна јер писмо напамет знам, утувио сам сваки ред.

Живана седи ко аветиња. Седи и слуша, па се и обрадује. Ко да он мора бити жив ако постоји његово писмо. Ал ето, она ваљда, мисли да је жив док она слуша шта он пише. Слуша и запиткује: Добро, Милутине, зашто служи тај фронт у том Срему? Да ли се баш не би рат завршио да није тог фронта де сад гину наша деца?

Не би, Живана, никад се не би рат завржио да тамо не гину наша деца - кажем јој и опет читам Радојево писмо.

Је л' Милутине - прекине ме Живана - да л' наш Радоје уме да ископа ров, да л' Радоје има чиме да копа?

Како да нема, како би то било - кажем јој - да неко истера децу на равницу а да сваком не дадне ашовчић; знаш ли ти шта је равница, а шта су Немци. Немци нису мачији кашаљ. Немци су Немци, опасни су и без равнице, а тек у равници; зар деца да се пусте у равницу пред немачке митраљезе и бацаче а да се

сваком не да ашов. Каки би они команданти били, Живана, божију ти мајку! Стоку не би смели тако истерати на фронт, Живана! Како смеш тако нешто да ме питаш, не сме се од фронтова правити кланица, Живана, зна се како се деца шаљу на фронт! За њи се одговара, пред народом - узданем ја, да не вичем више, а овамо, у себи, мислим што мислим.

Милутине - пита ме - да л' су они нашу децу обучили ратовању, да ли нису извели пред Немце без обуке па да нам деца страдају у тој равници?

Ја шта су, обучили су и. Нису могли неспремну децу извести на фронт пред немачке митраљезе. За тако нешто би морали одговарати кад тад. Знаш ли ти, Живана, да су команданти други оцеви војницима; сви се за победу боре, а кака би победа била ако би се толика деца сатрла.

Обришем чело, протрљам браду, па опет узмем да читам Радојево писмо.

А мој Радоје пише, ко сваки млад војник кад пише мајци и оцу - то се никад не пише како је стварно него се улепшава. А мени, који знам шта је и како је, од тога још теже, оће срце да ми прсне. Мислим се: зелени сине мој - а не смем пред Живаном да кажем - пишеш ко да ја нисам три рата ратовао пре него што си се ти родио.

ОД СЕЛА ДО СЕЛА, ПО РАВНОМЕ СРЕМУ

Не знам куд ћу и шта ћу па претачем вино, нечим морам да се занимам. Кад - луп капија. Ја погледам, видим, ето Јанка Радишића, иде мојој кући, једва ноге вуче, па све: би и не би. Скањера се, а ја преда њ:

Шта је, Јанко, да ти се није слошило?

А он мени руке око врата, загрли ме. Мени се ноге подсекоше, јер знам ми Шумадинци се само у големој невољи грлимо.

Говори, Јанко! - истрго се ја, а он се зароза, стаде наглас да плаче. И вади неку артију.

Шта би?! - подвикнем. Да му није син рањен или погинуо?

Твој син је погинуо, Милутине - удари Јанко у плач.

Шта кажеш, сунце ти! - не могу да верујем.

Живана нас угледа и би јој све јасно. Пође - и ни речи. Скаменила се. Не умеде ни закукати.

Све смо чинили да му детињство буде лакше и што лепше - загрлим Живану, морам да је тешим иако не знам како, ни зашто. Заклањо сам га. Терет сам, од којег се човек у плећима повија, на се товарио да би он растао прав и витак. Можда сам и погрешлио, може бити да би ситнији некако прошо, да га, мањег, не би олово закачило. Не зна човек откуд несрећа вреба.

Шта да ти кажем, синовче, кад погине мој Радоје, никако ми посо не би по вољи. Не мили ми се. Продам коње, што ће ми. Остадо ја и без јармова. И не оре ми се. И крава се ратосиљам, шта ће ми. И крмачу спрасну продам, шта ће ми и она - тако сам онда мислио.

Петрија Рачова, мало - мало па је ето. Зове да идемо школи, на читалачке часове. А ја нећу, није ми потребна никаква наука.

Што - дрну се она - да ниси много учеван?! Ставила вако руке на кукове, а очи јој уцаклиле: Шта знаш ти о Титу и Партији?

Жацну ме. А ништа не смем да кажем. Ћутим, а она се ко мало слади. Дођи, вели, биће ти лакше, знаћеш зашто ти је син погинуо.

Знаћу, они ће ме научити! И да л' она стварно говори што мисли? Ако лаже, онда је добро; али ако верује у оно што говори, онда је наопако.

Оће Петрија Рачова и Живану да води на те седељке, богати, да седе маторе жене, у црнини и да слушају читање.

Ајде, богати, Петрија, остави се ти тога, доста је мојој Живани јада, она би ишла на гробље да нам Радоје има гроба; пусти ти, кажем, Живану нека кука по вотњаку, није она за читање.

А она, Петрија, опет: Ти, Милутине, вели, треба да знаш да се ово сад није гинуло ко некад, некад се није знало зашто се гинуло - то она мисли на прошле ратове, кад смо ми гинули.

Жено божија, ја ни стоку не гледам, у кући ми се лебац не меси. Не знам де ми је Радојев гроб, а ја да идем на читалачке часове. Ваљда ја имам већи брига и пречи послова. Одвратим ја тако Петрију од моје куће.

А Миленко Игњатијевић ми не силази са ума. Био је моји година кад је дошо на фронт прошлог рата и однео сина погинулог.

Све смишљам, па одем Јанковој кући. Читам оно писмо Јанковог сина. Све лепо описује како је погинуо мој Радоје. И де је сарањен. И како је обележио Радојев гроб да се може сигурно пронаћи, паметан човек, зна како се сарањују војници у туђини и даљини.

Е па, лепо, мислим се, знам шта ћу и како ћу.

Други гледају своја посла а ја приметнем торбу.

Дани пролазе, а ја од села до села по равном Срему. Спавам по сламама, а изјутра и по дану људи ме са чуђењем загледају. И војска. Мене жив стра уватио - вратиће ме кући, не можеш ти ископавати гробове како оћеш, ко те пита кога ти у гробу имаш, гробови су државни... па кад се боље размислиш тако му и дође.

А оно моје одело шумадијско ме издаје, свак одма види ко си и одакле си, те ја једној кући. Видим човека пред шталом, намирује стоку. Било то увече. Ја се осврнем око себе па питам човека: Пријатељу, опрости, ал морам нешто да те питам. Он човек спусти кофу, пошо био да рани свиње, па ми приђе и рукова се са мнош, а гледа ме, богати, ко белу врану.

Јеси ли ти Србин, поштено да ми кажеш! И немој ми замерити.

Човек се лепо вако окрете, око себе, погледа, па климну главом и рече да јесте Србин. Ал једва некако, ваљда човек уплашен, знаш како је било тамо Србима.

Ал опет, мени лакну. Добро, кажем, така и така ствар, све му ја испричам шта је и како је и зашто сам ја до њега сврнуо, да би да коначим па сутра да кренем.

Немаш куд да идеш, дошо си де треба, твој гроб је, вели, у нашем атару. Добро вели човек, твој гроб - па је л' тако, што ти је синовљев гроб него и твој гроб.

Мени се свали камен са срца. Уведе он мене у кућу, кришом, па у главну собу. Чекај ту, вели, нико те неће видети.

Ух, сунце ти - нећу да кажем - нисам ја, човече, лопов, нисам дошао ником у тор, ил обор, него да дете своје носим.

А онај човек, Сава се звао, Сава Арсенијевић, он лепо донесе срче ракије па каже: Пријатељу, ништа се, вели, не брини, помоћи ћу ја теби и твога ћу сина пронаћи - нука ме оним пићем. Каже: Твога ћу пронаћи, ал моје синове не могадо. Осташе у пустој Митровици под кречом. Исприча ми човек како су му синове побили у Митровици четреспрве.

Па добро, зашто? - питам га; знам да је зато што су Срби, ал опет, ето, питам, отргне ми се тако.

А човек прича, језа те подилази; да л' је штогод црње од Србина.

Кад би неко доба, Сава устаде и рече: Време нам је.

А месечина ко дан, ко да небеса знају да откопавамо изгинулу децу... Понесе он алат, па напред, по оном писму Јанковог сина. И све ко да га је он, Сава, закопао. Познаје човек свој атар и зна све де су деца наша закопана.

Кад тамо, земља разрована. Нисам ја први који је дошао по свога. Ко зна да л' су кости мојег Радоја остале ил су однете. Ал ја ћу једне однети ко што су и други можда моје - рачунам, и то је боље него да остану овде, одужићу се неком ко је мога несрећника однео. И то је боље него да ми остане без гроба, икаког. Ал' послужи ме срећа, нађо ја мојег Радоја.

Добро, да ти не дуљим и да те, синовче, не мучим, зна се како је човеку који носи мртвог сина са бојишта.

У ЧЕМУ ЈЕ СТВАР

Слеже се моја Живана, ко и ја; шта ћемо, нисмо само ми ојађени, ми барем имамо свој гроб. Седимо тако увече, причамо о нашем Радоју. Кад, једне вечери, лупну неко на прозор. Ја отворим, чујем, шапуће неко, зове ме именом.

Ко је? - питам мало гласније, а онај глас мени - да говорим тише.

Ко је сад? Назујем опанке, пригрнем гуњ, па под трем.

Шта је људи, које добро? - питам, а једва ја њи видим.

Добра нема, чича Милутине, сад је добро само српским душманима.

Видим ја у коју се жицу удара. Због ваки гостију можеш да се сетиш кад си мајку за сису ујео, ал ја се не плашим. Кад буде најпосле, ако власти дознају, ја ћу реци: и ви сте мени вако у кућу упадали и вама сам леба и с леба даво, није због ваше звезде, него зато што су вас прогонили, ко прибогу ви сад ове.

Добро - питам ја - у чему је ствар.

Па ето - вели ми онај четник - ти знаш, чича Милутине, да смо ми из Србије оступили преко Сјенице и Босне. У Босни је одлучено да се неки од нас врате у Србију и овде да чекамо прилику да се боримо и срушимо овај комунистички режим.

И све тако онај четник прича мени и како је њему Сретен Чарапић још у Босни, у оступници, мене препоручио. Ако стигнеш у Шумадију, реко му Сретен, потражи чича Милутина Остојића званог "Ђоро". То ти је човек на кога се можеш ослонити, пријатељ је, ратни друг и исписник мога оца Лазара.

Све најлепше о теби причо је Сретен Чарапић - вели ми тај четник. На тебе се Србија сад може ослонити. Судбина те за то подесила. За време рата ниси био ни на једној страни. Ниси се ником замерио.

На тебе се сад неће сумњати. Ни мотрити. Ми, вели, имамо своји одани људи, има кућа које су биле и биће наше - али на њи се мотри па нам нису ослонац, а на твоју кућу се не мотри.

Све он тако, само што отворено не каже да се на моју кућу не мотри зато што је она сатрвена.

Добро, тачно, тако му и дође, кад си сатрвен онда од тебе нико не зазире, нити мотри на те.

Добро - кажем оном четнику - добро ти је Сретен Чарапић реко, све је то добро замишљено са ваше стране. Ал да се упитамо: зашто би ја вас крио и помагао вам?

Због твог сина, Милутине - вели онај четник.

Како због сина, мислим се, па му кажем да ми је син погинуо.

Баш зато што је погинуо, вели ми он. Ви родитељи чија су деца изгинула треба да се осветите онима који су вам извели децу на кланицу.

Знаш ли ти, Милутине, колико је деце из Шумадије и Београда изгинуло у том Срему? А зашто?

Видим ја на шта он циља, ал ћутим.

А он долива. Сад је земан да се комунистима осветиш за сина и за сву ону децу што су изгинула у Срему.

У Срему су, каже, изгинула српска деца. Ви, Шумадинци, вукли сте оданде сандучине у којима се распадала снага ваши синова, синови вас позивају да и' осветите и нама помогнете.

Кога ти сад у освету оћеш да увалиш - мислим се. Кад смо се ми држави и политичарима за лудости њине светили, да смо за то били кадри! И зар се баш и вама четницима не бисмо могли светити, зар ви нисте побили оне Немце у Страгарима, а њини после дошли и попалили све до кокошара!

Е па слушај - решим се ја да га прекинем да ми он више не набраја, доста ми је невоља и отрова и без његове речи - ништа ти од мене не вреди, нико се више на мене не може ослонити, ја сам и сам без ослонца. Моје је отписано; све што ја имам то је на гробљу.

Па је л' тако, синовче? Чекам, бре, да ја и Живана помремо. Све смо уредили. И спомен подигли од буковичког гранита, шлајфован, нема га бољег у целом гробљу.

Кажем ти, све смо средили и чекамо да се поред нашег детета нађемо. Живана се, веселница, пита које ли ће од нас двоје бити боље среће, да л' ће она, или ћу ја први до Радоја. А ја њојзи: Ко ће, ваљда ћу ја, старији сам од тебе, ваљда ће једном бити неког реда и правде. А њој чисто криво, знаш како је, мајка је. И све ми тако, кажем ти, чекамо да нам се заврши ово овдашње и да се са Радојем састанемо. Ложимо помало ватру у шпорету, морамо зима стегла, снегови навалили, и тако се грејемо. А у

кући како да ти кажем, шта је кућа кад у њој никака веселја не може бити, него двоје стараца старији него што јесу седе па ни кроз прозор да погледају.

Онај четник ме гледа, гадљиво, брате, гадљиво му се искривило лице. И врти главом.

И ти си ми Србин! Шумадинац! Солунац! Сељак! Домаћин! - стаде он опет да набраја. У Филиповића крају залајаше пашчад. На војску, нема шта да се мисли, знам како пашчад лају на војску.

Значи, отуд сокаком иду овамо. Бежи, кажем оном четнику, бежи преко вотњака! - покажем му правац, онуда му је најсигурније и најпогодније. Нећу да ми опет праште пушке око куће. Нећу мртваце за прошћем и у свињцу. А и рачунам, севап је помоћи прогоњеном човеку. А ни једни ни други - ни гониоци ни прогоњени - нису ме никаквим добром задужили. Не верујем да су и друге. Много ће воде морати да протекне Јасеницом док се не покажу њина дела.

Идите од мене с милим богом. И једни и други.

ШТА ЈЕ ТО КУЛАК

Да л' прође две пуне године од ослобођења, не могу ти тачно рећи - лаје псето и салеће, оће да откине.

Ко ли је сабајле?

Видидер, Милутине, ово није ни на твора, ни на лисицу, ово је ко на неку војску - моја Живана се загледа у ме, текнуло је нешто.

Коју војску сад, рат је прошо? - приђем прозору и погледам, а не видим, снег витла, те ја огрнем гуњ па изађем у авлију. Кад, имам шта видети - Бора Јуриш дошо мојој кући. Стоји у авлији са још неколико људи, наоружани.

Шта је ово, Боро, како је ово тевабија, јесу ли ови овде через тебе, или через мене?! То је через кукуруза и через шенице - каже Бора - мора да се одузима, чича Милутине.

Да се одузима, јакако! Де год је више, па и да није баш више, него да се може умањити, али сви да трпимо - не могу ја вас учити, ви сте, кажем, устали за једнакос да се бијете, немој да се догоди да неко тамо има више и боље него што му је потребно на овој оскудици. Него, Боро, немојте стајати на том кијамету, прво у кућу свратите, како је и ред, па онда да послујемо. Он не теде, видим ја да се постиђује, па ми чисто криво; док беше за време окупације, он мало-мало, па га ето, са својима, онда ми је кућа због њега могла изгорети, а сад му, у миру, неугодно у кућу да наврати. Све забашурује мој позив.

Код нас, чича Милутине, вели, и министри једу ко и народ, ништа боље - још он прича ко што је у рату причо, ко да сам ја дете, ко да се ја нисам наслушао прича у ратовима; једно се у рату прича, друго се у миру догађа, тако је од како је гавран поцрнео.

Из твоји уста у божје уши, Боро - кажем, а не смем рећи да му не верујем. Млого се они љуте кад им се не верује.

Морам да ти погледам кош и амбар, да видим имаш ли какви вишкова, чича Милутине! - узврпољио се Бора Јуриш, све нешто устрану гледа; не може му ни бити пријатно, познајемо се.

Па добро, Боро, зар ти мени не верујеш, зар је дотле дошло? - питам га, а не смем га упитати како баш он да ми дође, зар немадоше којег другог, мање славног и јуначног, за тај

коморцијски посао. Зар је због тога Бора оставио своје богословске школе и цркву и зар је због тога он своје име променио - а звао се Боривоје Гарашић, рекао сам ти, док није постао Бора Јуриш, мада ја не знам зашто се није могао борити и под оним пређашњим именом, под којим су се борили и његови стари, богами, ништа лошије од њега.

Кажем му, криво ми - зар ће своју славу и јунаштво сад по амбарима и кошевима да утроши. Идем за њим, а он загледа у амбар, под тумбаше, па у кош. И опет пита: Да немаш дегод жита скривеног?

Чујеш, Боро, да мене није когод потказао да сам жито сакрио? - питам га, шта знам, има сад ове деце што потказују. Ето, Жику Скочајића пријавио син де је жито сакрио. Тако је време наступило, деца оће да напредују, а то се понајбоље постиже кад рођеног оца пријавиш, шта се може, деца су деца.

Није те нико потказао, чича Милутине, вели ми Бора, него је у житу сад оскудица и глад је на све стране.

Шта је ту је, Боро, узми што имам, а ја ником не могу жито дуговати пре него што се погодимо да му испоручим, а поготову не могу дуговати жито које немам.

Богами, чича Милутине, ту ти ја не могу помоћи, ко не измири задужење, мораће у апс, ово је сад борба против кулака.

А шта ти је то кулак? - питам га, јер човек који треба и мора у апсу да лежи и, може бити на робију да иде треба да зна шта је и ко је. Ја, Боро, подоста памтим, а доста сам и од наши стари слушо, казивало се и препричавало се, било је свакојаки људи, имали смо свакојаког добра и зла, било је разне части и доброте, а ни у погане се није оскудевало, ама за тог кулака никад ни чуо нисам.

Кулак, то ти код Руса значи домаћин - објашњава ми он, видим ја да ни њему није право, постиђује се, али од морања тврђег града нема.

Добро, Боро - питам га - зашто ја теби жито не би предао, за кога да га кријем, да ми није потребно да раним браве сину за свадбу, да га не чувам унучад да раним? Он само ману главом, не одговори. Ваљда је њему и теже него мени. Срамота човека. Нисмо ми под овом капом небеском од јуче. На истом се гробљу

сарањују и моји и његови више од двеста година; живели смо како доликује, а њему сад запало да преврће по мојим зградама, да тражи оно што зна да не може наћи. Ал ето, он мора што мора. Чисто ми га жао. За оваке послове није требало одређивати Бору Јуриша, нити икога од људи овдашњи, не треба да се замера комшија са комшијом, не може бити корисно за народ и државу ако се растуре комшилуци и пријатељства; није пред добро ако се у томе оскудева; за такве послове требало је доводити друге људе, однекуд са стране, из други крајева, а најподеснији би били Турци, Немци, Мађари, Бугари, ил Руси, брате, ти кулаци су њини, они су са њима дервили.

У том лупи капија. Богами, јаче него обично. Знам ко је - Василије ко би други.

Бора Јуриш се као трже. Не би му право. Познаје он Василија, а ово што се догађа и није баш за неки шеретлук.

Е па, Милутине, ти немаш жита - ужурба се Бора Јуриш. Ти ћеш морати у апс.

Кажем ти, синовче, тако ми рече, да ћу морати у апс зато што немам жита. И жури се, а у Василија и не погледа.

Ја не верујем. Како да идем у апс и зашто синовче! Није апс мала ствар. То и деца знају. Млого је то велика увреда. Рачунам, није никакој власти препоручљиво да цвели свој народ. Не верујем му, богами - нисам никуд из куће излазио па и не знам шта се у народу ради.

Е па, Боро - довикује Василије, не да измаћи Бори Јуришу - ти ћеш далеко догурати; ако вако наставиш, имаћемо ми Шумадинци свог министра.

Мени неугодно, богати. Како то мислиш Василије, зар онај који нам амбаре преврће и који нас апси да нам буде министар? Зар тако ми да имамо свог човека?

А Василије се цери и показује за Бором Јуришем. Наки ће, вели, најбоље да напредује.

Ја стојим и мислим: боже, Бора је мојој кући долазио док су њега и његове прогањали... да л' је могуће да се вако брзо људи мењају?

Василије ко да чита моје мисли. Милутине, вели, ми отпадосмо ко тринесто прасе. Док су куће гореле и главе летеле - гледа

Василије све тамо куд оде Бора Јуриш - док се без нас није могло, они су нас у звезде ковали, а сад смо ми девета рупа на свирали. Све он тако, а ја се мислим: да л' они то својом памећу нешто мисле, ил оће да личе на Русију и њине комунисте; да л' они то тако морају, ил не знају како би друкчије.

Ајде, Василије, у кућу - зове га Живана. А он ће мени: Ајдемо Крстиној кући да им се у жалости нађемо.

Којој жалости, којем Крсти?

Крсти Тијовићу, пресвиснуо јутрос.

Чекај, бре, Василије, зашто је пресвиснуо?

Е па, кад те рођена унука поткаже, шта ћеш него да пресвиснеш. Потказала га за жито, ко и Жику Скочајића син? - питам.

Није за жито, за друго. Крста грдио влас, а унука га пријавила. Крсту позвали, саслушавали га у варошици па га пустили. Он се вратио кући, и пресвиснуо, јутрос га нашли ладног.

Нећу да му идем - кажем. Није Крсти било теже него мени. Њега је, барем имао ко да изда, мене ни да изда нема ко. Камо среће да ми је син жив и да имам унуку, па нека ме потказује. Кад је тако време дошло да унуцима користи ако своје дедове издају, ако им је и то нека рачуница - па нек издају.

Ал опет, није ми мило што унучице тако ласно потказују своје дедове, није то у реду, нешто није како треба ил са дедовима ил са унучади. Не верујем да је то добро ни за свет који треба да се ослања на унучад која дедове потказују; то не може бити нека лепота и сигурација.

НЕ ВРЕДИ НАМ ДА ЗАВИДИМО ЛОПОВИМА

Моја Живана никако да разуме, чуди се - како то ја морам у апс због жита. Ти, Милутине, ниси лопов, ти си, каже, домаћин, зашто да те апсе? - проста, неписмена жена, крсти се. Јесу ли они крштени, кад си ти шта укро!

Не апсе они мене, Живана, зато што сумњају да сам лопов и да сам туђе жито крао, они мене апсе због мог жита које немам. И не апсе они мене ко српског него ме апсе ко руског домаћина, апсе ме као кулака.

Је л' могуће да те и то стреви, Милутине, зар је дотле дошло?!

Тако је време, Живана - оћу да је уразумим и утешим.

Моја Живана ме гледа, гледа, па се опет прекрсти: Чега су се, вели, досетили, да те апсе, а да се не можеш ни жалити, јер ти ниси српски, ти си ко руски домаћин - збунила се моја Живана. Ти би, Милутине, могао да се жалиш, само... не знам сад коме.

Немој се, Живана, мучити, него ми спреми поњаву кака је човеку у апсу потребна - а све погледам на стражара, тео би да видим како је њему, мора он знати да ја нисам за апс.

А моја Живана се крсти - спреми ми ствари и крсти се. Поздравља се са мном и крсти се, гледа за мном низ сокак и крсти се - проста, старовремска жена.

Како би било да не идемо кроз село, видеће нас људи, него да ударимо атаром? - питам стражара. Он пристаде, видим одговара му, да се не постиђујемо, обојица.

И кроз варошицу да не идемо, познају ме људи, а познају и тебе, знају људи да ја нисам лопов, срамота ме, а ни теби није ово за неку дику, знају ти људи оца и деду.

Он пристаде. Иде лепо уза ме и све ми каже шта ће са мном да буде. Вели: прво време бићеш овде, а онда ћемо вас кулаке да потерамо у даљи, стални затвор.

Добро - питам га - оће ли мени да се суди? Обичај је да човек не иде на робију пре суђења.

Оће, чича Милутине, оће да се суди, биће све како доликује - говори ми он, а једва ноге из блата извлачимо - нећеш ти на робију без суђења, није, каже, ово стара Југославија.

Ја оћутим. Није ми до тога да браним стару Југославију, газим блато и мислим се: није теби, Милутине, понајтеже; помисли

како је оним судијама који ће ти судити и осудити те за жито које ниси ни украо ни имао па га ниси ни сакрио, има међу судијама и добри и честити људи.

Уђосмо у бивше среско начелство. Ту је затвор. Ту је увек био - сетим се ја како сам пре рата због оног писма краљу долазио у то начелство и како ми је начелник претио да ће да ме апси а ја знао да не сме и реко му: не смеш ти, бре, да апсиш домаћина из Шумадије.

Е па, чича Милутине - опет стражар мени рече "чича" - ми све ово радимо да сиротињи буде боље.

Неугодно му, изговара се, ко да је он крив, ко да ја не знам одакле овај ветар дува. Апси, бре, и ћути, мислим се. Што ми о сиротињи жвалавиш. Ко ће имати асну ако мене уапсе. Шта ће ситотиња имати од тога.

У оном дворишту подрумски прозори са сви страна у решеткама. А на прозорима, у решеткама, главе ко моје, оседеле. И гуњеви провирују. Много гуњева, ко пред Брегалницом на нашим мртвацима. Вире људи.

Гледају.

На вратима пред зградом појави се Бора Јуриш.

Боро, браво! - кажем му. Алал ти вера!

А Бора ме, вако, гледа и пита што му алалим.

Е па, Боро, ви комунисти сте сила; поапсили сте домаћине шумадијске; то, бре, нико није смео да чини досад, ни књаз Милош, нико није смео да загрize ту јабуку, бојали се Шумадинаца, а ви сте сад све победили, можете одсад да апсите кад год вам прасне ћеф, зашта оћете и кога оћете. Он ме само гледа, а ја му додам, од срца: Поведите рачуна, Боро, може ово да вам се врати кад тад, Шумадија је ово, много она дуго памти. Мене можете вређати како вам је воља, мислим се, ја сам човек који нема нигде никога, ал има људи који имају ил ће имати унучади, с њима гледајте шта ћете; свака је сила за време - немој да вас њини унуци у очи погледају кад окрежавите и оседите ко прибогу ја. Ил, недај боже, да се с вашом децом и унуцима погледају у очи - знам добро како то може да изгледа.

Пази добро, Боро - не марим ја што он мене ћутка - вас је, велим, на ово подговорио неко ко Шумадији не мисли добро, или

је не познаје, не говорим ти због мене, са мношћом можете како вам прдне у главу, ја сам човек прекинут, али има људи који се настављају. Велики би рај на овој земљи морали да начините да би вам ово било богом просто.

Ђути, Милутине - осврте се Бора око себе да га ко не чује - претрпи се, вели, проћи ће ово, можда је ово нека грешка.

То би тек било наопако ако на власти људи могу волико да погреше, бољи су и тирани него такви - мислим се.

Било је некако предвече, затвореници су се спремали за починак, а ја са Мијаилом. Пушимо, код нужника. Мијаило зловољан. Ето, Милутине, каке смо среће, каже, Адам Поповић умре ласно, умре

Драгомир Станковић и толики наши исписници, а ми после онолико наших ратова да се опет нађемо заједно, у апсу.

Наши исписници су сретни људи, зато су и помрли - тешим га - а ми нисмо и не може се умрети назор, нама је вако досуђено.

Како нам је досуђено кад нам није ни досуђено - љутит Мијаило, не воли човек затвор и не воли да издржава осуду без досуђења.

Требало је да се нама суди по пропису, ваљда смо ми то заслужили, толике смо ратове ратовали и толика одличја скупили, ваљда смо заслужили да нам суде ко људима, да у судницу дођу наши пријатељи и наша деца, наша унучад, па и наши адвокати, да се види да ми нисмо кривци, да ми нисмо ништа кради и крили.

Буди задовољан, Мијаило, што смо заједно; ето, и Павле је ту, доћи ће и Василије и други наши ратни другови.

И лоповима се суди по пропису, зашто и нама да се не пружи иста прилика, барем ко лоповима, што смо ми гори од њи; и нама, вели, треба судити јавно и пред народом, да се ми окренемо и погледамо људима у очи, па и судијама - опет ће Мијаило. Тео би да гледа у очи судијама. И својим познаницима. И тужитељима. Такви су човек - воли да гледа у очи.

Не може то тако, Мијаило, прошла су та времена кад си ти мого да гледаш у очи, сад се на то ништа не даје; нису они тебе уапсили да би ти пред унуцима и познаницима образ светлао - оћу ја да га умирим, а он ни да чује.

Немој сад да се правимо луди, Милутине, ми смо ову земљу спасавали, вели, шта би било да нас није било; само да смо гладовали за ову земљу колико смо гладовали преко Албаније и оно од Драча до Валоне и само да смо боловали колко смо боловали за спас отаџбине - задужили смо да нам се бар сад суди, бар ко што се суди убилцима и лопурдама.

Е, нисмо ми те среће, Мијаило, наша је судбина - наша, не вреди нам да завидимо лоповима. Лопурде имају своју, а ми своју судбину, и квит. А Мијаило, опет, тера своје: Моји унуци ће овим бити отровани, они ову моју несрећу никад неће моћи да забораве, а деца не треба да расту са мржњом у срцу.

Мијаило, у камен ударио, немој отров на унуке преносити, ти барем имаш унуке, фала је богу, нека су ти живи и здрави.

Богами, Милутине, нисам сигуран у то што збориш, могу унуке да стигну муке прадедовске.

ВИДИШ КОЛИКО НАС ЈЕ!

После нас утоварише на воз, па у други затвор. Мијаилу криво.

Ја могу да се попишам на ваку судбину, вели Мијаило; да је среће нама би се поносили, не би нас возали у фургонима; добри синови и унуци у добрим народима у овим фургонима возе свиње и стоку, не возе своје очеве и дедове који су часно служили народу и држави, некад.

Така су времена, Мијаило, не може да се извољева кад се из апса у апс иде. Ми ово на издржавање казне у друго место идемо, не могу нас лимузинама возити, видиш колико нас је...

И ето, дођосмо овде.

Чича Милутине! - приђе ми ти дана онај буцмасти плавушан, водник, леп момак. И пре је он мени прилазио, познаје ме, вели. Па ми и руку стави на раме, душеван момак, лего ми на срце, и све ко да и ја њега однекуд познајем, ал ето, не смем да га приупитам који и чији беше, све се бојим може бити да му познајем оца ил деду, па како би им он онда на очи. Зато ћутим, а он једнако држи руку на мом рамену и све се осврће да га ко не види, па ми вели: чича Милутине, така је и така ствар, ово је револуција, она не може без жртава. Треба, вели, да помислим на руску револуцију. Руска је била много тежа и много је више кулака појела. Прича он, богати, да су тамо у револуцији, милиони кулака - тако су они своје звали - најцрњу судбину доживели. Све су и' у Сибир слали, целе породице слали у Сибир.

Ја га гледам и слушавам, годи ми то што он оће мене да утеши, ама не могу никако да сконтам шта је то с нашим људима те се теше Сибиром и руском револуцијом, да л' и неки црв нагриза, изнутра, да л' и негде у души штогод пече. Помишљавам, није ни њима лако, није нека дика за ваког младића и ратника да чува у затвору бивше ратнике - па се, ето, изговара на руски Сибир и већом несрећом покрива ову нашу. Ја би да га приупитам кад смо се то ми Срби тешили Сибиром и кад смо ми у Србији Сибир имали. Умал га не упита: добро, синовче, како су срећу и лепоту људску постигли што су толике људе у Сибир послали и тамо поморили, имају ли они нека оправдања за то и види ли остали бели свет та оправдања?

ЗА ДОБРУ СМРТ СМО ЗАКАСНИЛИ

Затворски брица ми завуче машиницу за шишање под пазухо, па и на стидно место; оће, каже, да ме удеси, за то се, каже, постарала нова влас, да удеси шумадијске домаћине и старе ратнике - намигне ми кришом.

Што ме удешавате кад сам у затвору, питам, нећу на заветине, не морам у апсу да се лицкам.

А он, брица - ни абера. Оће и браду да ми ошиша.

Е, то се не може, синовче, не дам ја браду. То ми је светиња.

Не може, вели, да остане. И није брада светиња, четници је, вели, обрукали, и свеци би браду обријали кад би могли.

Четници су своју браду обрукали, синовче, нису моју. Не носим ја њину, него своју браду. И немој ми браду дирати - ускопистио се ја.

Мора, каже, због здравља да ми скине браду. Здравље је, каже човеку најважније.

А ја опет не дам, нису ме амо довели да ме оздрављују, због другог су ме дотерали. Немој ме правити макањом, неће моје здравље да страда због браде, други разлога је за то било и биће.

Брада је моја од жалости моје, она ми је због Радоја - издрљим се ја на ово једно око, а он ко и да не примећује да ја имам само једно око.

Ти си, чича, сад у затвору и не може како ти оћеш, не може овде да се извољева; нисам ти ја крив што си ти имо много ектара па те у затвор довели - стоји он са оном машиницом, чека да ја попустим.

А кад је то било срамота и кривица за човека што има дванес ектара обрадиве земље?

Није некад, сад јесте - претече ме он - сад је време сиротиње и беземљаша, зато си ти у апсу, зато ћу ја да те обријем. Много сам ја, каже, жешћи обријо, било је и неки војвода.

Јеси, ал везане! - скочи Мијаило, оће брицу за гушу. Па се окрете мени: Што га бренујеш, Милутине, он је затвореник ко и ми, није он никака влас, њему је овде место! Вата Мијаило брицу за гушу.

Немој Мијаило - браним ја - остави се сецикеса; не дирај га, кажем, има он залеђину; њему су власти наредила да нас шиша.

Па је л' тако, синовче? Не доликује нама да се са џепарошима и јајарама кавжимо, ми смо, бре, били домаћини и ратници.

Одустадо ја да браним браду, ни досад нисам ништа одбранио. И што јесам, залуд, залуд ми је. Никака је рачуница срџба у затвору. За срџбу смо ми закаснили, поодавно.

У затвору је купање много неугодно, поготову за старије људе. Старији човек може да се купа сам. И заклоњен. Да га нико не види. Стар човек је ружан. И себи и другима. Шта је ружније од старог голог човека, ајде, реци и сам. То ја кажем и оним нашим чуварима.

Немојте ме постиђивати, немојте ме до гола свлачити пред овом децом - покажем на оне младиће осуђене због лоповлука и други безобразлука - никад се пред млађим нисам свлачио до голе коже, немојте се спрдати са мном; ајд што сте ме уапсили, али немојте ме купати. Нисам у затвору здравље да чувам и нисам уапшен ради чистоће.

А редари ни да чују. Сви морају на купање, не сме у затвору да базди, овде је, кажу, много људи, без купања ће ударити смрад и којекака гамад, а то је љага за државу.

Па држава ме баш и није задужила, ал кад је тако, кад се мора, онда ајде да се ја опет одужим њојзи, и овде, у затвору.

Свлагим се и шакама покривам стидна места, а видим тако и Радован Бањанац и Павле.

Де су вам ките, јунаци са Цера и Колубаре, смежурили се државотворци, ни гузица немате, ко матори курјаци! - подврискује Аћим, млад, леп, лопов, сецикеса. Чудан момак, у затвору због многи безобразлука, а види се да је бистар и начитан. Они његови, лопови, пипкају нас и спреда и отпозади, шегаче се, а врела вода удара из десетина тушева, пара се подигла густа и непрозирна. Прс пред оком се не види, погубисмо се у оном смраду попарени људски телеса, утуче нас бука и дрека младих лопова.

Гунђају и псују моји исписници, серу се на одличја што су их из оног рата донели. Псово би и ја судбину што ме није усмртила

на Кајмакчалану, па да се сада не кувам у овој смрадној пари и да од лопова не браним своју матору стражњицу, ал шта ми вреди.

Мијаило без престанка гунђа. Примакне ми се, па вели: Онолики наши непријатељи, Турци, Бугари, Мађари, Швабе, Немци и други не могадоше нас побити, него сад ово доживљавамо. Колико смо само бикова подигли, што нас који не пробурази, него да се сад голим гузом међу лоповима гурамо, под старос.

Е, за добру смрт смо закаснили, Мијаило, не вреди нам се вајкати - тешим га, а тешко и мени, и ја би утехе, било како.

Добро, Милутине - опет ће Мијаило, све овако на прсте рачуна - ја контам, ми смо, ето, у затвору, на робији, а нисмо ни лопови, ни убилци. Да л' смо ми сад побеђени? Шта је са нама, може ли се победити свој народ? И да л' смо ми нечији народ?

Откуд ја то знам? - не могу више да поднесем запиткивања. Ни мени, брате, ништа није бистро. Можда је све како погрешка... можда ће нас они пустити. И покајати се кад - тад.

Не може бити погрешка, Милутине; како нас неко може погрешно да уапси, што ти је, нисмо ваљда на то спали да нас тако потцењују.

Има грешака и грешака; баш је њима стало да много мисле о нама, имају већи брига и пречи послови, па и погреше - тешим га. А он се дрну: Бре, Милутине, ми треба да се жалимо, ми треба да пишемо некое, ваљда и ми Шумадинци имамо неког свог човека.

Коме да пишете и коме да се жалите; Ко је тај који о вама брине! - умеша се један деран, затвореник, види се, школац. Ви сте и горе заслужили - назва нас геацима и цепаницама, види се отресит и опасан. Ви сте, вели, њима, комунистима, дали синове и лебац сте им дали; да није било вас они не би победили - сикће онај, плаовит, а млад је и јак.

Чекај, бре! - брецну се Мијаило.

Шта да чекам, ти си чеко па си дочеко, дртино сељачка, а сад ту гуслаш!

Мене стра, удариће Мијаила.

Кад смо ми њи убијали, ви сте за њима цмиздрили - искрљешти се и, богме, удари Мијаила прстом по челу. И опет сикће: На туђем сте гробљу запомагали и лелекали, сад је дошао ред да на свом гробљу кукате а да вас нико не чује, мајчина вам геацка, домаћини шумадијски, стари ратници! Кад смо ми тели да спасемо вашу славу и победе, ви сте нам леђа окретали; избројали сте нам сваку јаловицу и сваку гибаницу коју смо појели, звали сте нас гибаничарима; кад смо, вели, ми са њима преко нишана судбину вашу решавали, ви сте њима помагали, нисте нама, њима сте веровали, а они вам подвалили; насели сте, вели, на њину политику: нису тели да вам узму шаку шљива док вас нису намамили, а сад вам узимају и последње зрно жита, децу вам остављају без комада леба, а вас водају по затворима, гаће вам скидају и пуне вам маторе гузице прашком да вам се у шупку гамад не залеже - онај деран, богати, приђе Мијаилу, увати га за уво и поче да га уврће; а онда се очас окрете мени, увати ме за нос и повуче. Трпим ја, нећу да се бијем, нисам ја у тим годинама. Чекам га да ми пусти нос, дишем на уста ал чекам, имам ја одговор за њега.

Како он попусти, а ја њему: Мајчина ти, велим, шмокљава, и теби и твојима, командантима и вођама, кога ви осуђујете и откуд вама право да уврћете уши и носеве старим ратницима! Не купају овде мене случајно, нити сам ја случајно запао међу лопове који нас за маторе гузице штипају и исмевају се нашим телесима што су Албанију издржала, нама који смо прешли преко Вида и кроз Африку и преко Кајмакчалана - одрешило се мени овде, ето, откачило ми се, провалила нека тегоба. Нисам ја овде, кажем, само зато што су ови нека превелика сила били, него ме овде у овој пари и смраду маторог и гологузог излажу шегачењу сецикеса и јајара свакојаки зато што сте ви, ти и твоји команданти, гола говна били. И честите људе кињили, а богме и клали. Јес, свакој протуви дали нож у шаке и овластили је да коље, санћим, да нас заштити, нас старе ратнике и славу нашу и наши отаца. А они за нашу славу пили и гибаничили, клали људе, па чак и жене и децу. Нећу да га штедим, а нећу ни да вичем, говорим да ме само он чује.

Павле га шчепа за руку, оће да удари - те ја не дај, није ред да се у затвору бијемо, гологузи.

Е па, не дамо и овима да нас вуку за уши, чак и сад у затвору; шта би радили да су победили - сикће Павле, оће да пријави оног дерана затворској управи. Ја не дам. Нисмо зато у затвору да будемо доушници онима који су нас затворили. Није то посао за нас. Није никад ни био. За те послове су други људи, плаћени.

А ми треба да сачувамо душу, ако могаднемо. И да се вратимо својим кућама. И својим гробљима.

НА КАКЕ СМО ГРАНЕ СПАЛИ

Да је среће, синовче, ја би ти казиво како се овцама пушта крв и стока затрављује, али шта ћу, казује се оно што се мора.

Ајде, чича Милутине, износи ту сламњачу, што се скањераш - пожурује ме чувар, младић један, водник.

Пожури чича, каки си ти солунац - добар неки дечак, мисли да су солунци људи способни за све, па и за затвор - треба да се износе ствари.

Ужурбали се и узмували чувари. Читав се затвор диго на ноге. Из неки павиљона тамо већ су изнели ствари на круг. И постеље. Тамо, иза барака, већ спаљују сламњаче.

Добро, синовче, што баш толико мора да се жури, кака то нама опасност прети?

Велика је опаснос, чича Милутине, вели, велика опаснос. Непријатељ је, каже, убацио ваш у затвор.

Чуди ме да се он толико помео и узбудио због вашију а и не хаје што смо ми, толики људи у затвору.

Зар тај непријатељ нема неког опаснијег оружја и бољег савезника него што је вашка? - питам га, оћу да дознам нешто и о њему и о његовим непријатељима.

Не знаш ти непријатеља, чича Милутине, ти си, каже, наиван. Ваш је опасно и подмукло оружје у рукама непријатеља.

Прво и прво, ваш није у рукама непријатеља - жури ја са оним стварима - ваш је у нашим недрима и у затвору је. И не верујем да је њу убацио непријатељ; ваш је можда дошла са неким од нови затвореника, из наши кућа.

А около, шта да ти кажем. Магле се и пуше апарати. И пумпе.

Сукља пламен и дим од спаљени сламњача.

Кашљем ја, ко и други, од оног прашка и дима. Кашље и водник. И псује. Каки сте ви кулаци, каже, како вас није срамота, класни непријатељи, богаташи, а имате вашке!

Е, ако је тако, ако сам ти ја тај непријатељ, онда ћеш ти у Шумадији имати прилично непријатеља. Него, младићу, фали ти бога што си комуниста у Србији, па су ти класни непријатељи у тежињавим гаћама и опанцима, и ко што видиш, вашљиви; помисли, кажем, како је комунистима у богатим земљама, де су

им непријатељи фабриканти и друга сила. Ту се, богме, не би прошло ласно ко са сељацима шумадијским.

Е ниси у праву - не свидеше се моје речи оном младићу, па ме вако повуче за рукав и даде ми знак да се склонимо мало у страну - ниси у праву, чича. Волео би, каже, да су моји класни непријатељи у свили и кадифи. Најгори су и најопаснији они у тежињавим гаћама. И најжилавији. Ништа није жилавије од тежињави гаћа, сукна, обојка и опанка, поготову кад се још дотури српска шајкаца. Паметан дечак, начитан, а говори ко извор кад се на камену кикоће. Кажем ти, вели: Ласније је енглеским комунистима са њиним класним непријатељима него нама са нашим - показује вако на моје гаће, да простиш тежињаве - много је, чича, вели, жилав непријатељ који има вашке. Са таким се лако не излази на крај.

Е па, не вреди ти се ваљкати, младићу, тако је како је - истресам ја оне ствари, сламњаче и ћебад. Не верујем да ме је неко овашљивио намерно.

Каки смо код своји кућа, таки смо ти и овде - нећу да га бренујем, оћу све у очи да му кажем - не можеш ти апсити сељаче а да ти они у затвору буду ко господу; каки ти је народ таки су ти и затвореници; не можеш ти нама узети слободу а да не узмеш наше вашке, то иде једно с другим.

Па и то јес, што кажеш, чича Милутине, не вреди, не можемо ми апсити господу и богаташе кад њи нема; апсиш кога имаш - разборит дечак, не чита он оне књижице узалуд.

И немој ми се сикирати, кажем му, нисте ви нас довели амо да нам угађате да би нама било потаман, нигде затвори не служе сужњевима за уживање.

Е, чича Милутине, морамо да бринемо о вама, каже, ми смо вас узели на свој образ и на своју душу. Е, ако сте нас на душу узели, онда вам неће бити лако - ни сам не знам како ми реч излети из уста, а он се тек загледа у ме, ману главом, па оде.

Радован Бањанац ми приђе. Гунђа. Ето, каже, који смо ми Шумадинци, на какве смо гране спали. Нашим непријатељима су највећи и најљући непријатељи наше вашке, на то смо саспели. Наши' се вашију боје, нас - ич.

Е, мој Радоване, тако нам је како нам је, а можда ће бити и горе. За нас је важно да стигнемо на наша гробља, под наше бусење.

Па је л' тако?

НИЈЕ МИ ДО ФИЛМОВА

Заврши се биоскоп. Излазе људи између они клупа. А музика уши да пробије.

Шта мислиш о филму, стари? - пита ме чувар, неће да сачека да изађемо напоље, на ваздух. Очију ми, мене пита шта мислим о филму, ко да сам ја за то да мислим о филмовима. Кад смо ми у Шумадији мислили о филмовима? Нисмо знали ни да постоји то, а што нам је требало кад смо имали своје разоноде и веселја. То са филмом, то је сад после овог ослобођења дошло. А ја имам пречи ствари о којима морам да мислим, није ми до филмова - све ја тако, срамота ме рећи да ми се придремало и да сам заспо кад су се оне слике залетеле. Ал он, опет, оће да зна шта ја о филму мислим; ваљда му је тако наређено да провери шта ми мислимо, да види како су нас преваспитали, да л' ђабе лебац у затвору једемо.

Шта има да мислим о филму - кажем му - мислим о својој судбини, кућа ми се испразнила, опустела, а ја о филму да мислим.

Шта мислиш о глумици? - опет ће онај стражар. Јебеш глумицу! Само што реко, слете ми капа. Пуче шамар. Забриде ми образ и слине кљунуше.

Добро, синовче, је л' ти то мени, Србине, одвали шамар због оне упишуље! - дрнем се ја, не издржа, нисам у годинама да се кавжим, ал када буде крај крају, шта ће ми ваки живот.

Ти, бре, божју ти мајку - насрну опет онај стражар - вређаш, каже, једну Рускињу! Правиш се луд, вређаш земљу социјализма! И ослободиоце ове земље. Знаш ли ти, вели, шта би било са светом, да није њи! Ко би, каже, свет ослободио!

Па ваљда сам и ја неки ослободилац био - и ја њему оштро, што да га штедим, није то од мене заслужио, а мислим се: боже свевишњи, што нас казни да наши синови и унуци вако брзо забораве све наше муке и патње за ову земљу.

Она је - не престаје стражар о глумици - једна пожртвована партијка, на коју треба сви да се угледамо.

Е, мој несретниче и са мном - слегнем се ја - зар ти ниси имао на кога да се угледаш, него на руску глумицу; толики наши ратови, битке и јунаци; да је неке среће, ти би се на нас угледао

- покажем му ја на људе који су се окупили и прате нашу свађу. А ти мени шамарчину. Знаш ли ти да ја две Карађорђевог звезде имам и Албанску споменицу, зар сам ја те среће да мени од мојег Србина звони уво због једне Рускиње, и то глумице!

ЈЕСАМ, ЈА САМ ПАВЛЕ...

Познајем те, познајем, ти си онај што је са Милутином разговарао, недељом. Сећам се, како се не би сећо: лепо сте се слагали, лепо, богами... звао те "синовче", а ти њега, ко и други, "чича". Сећам се ко сад да вас гледам, тебе и Милутина... седели сте на оној клупи... Фала ти што си дошо.

Оћу да ти казујем. Ово је због Милутина. Ајдемо под трем да седнемо за астал. Да попијемо Милутину за душу. Богами, имамо и коме...

А теби Милутин, лепо на срце.

Шта кажеш, говорим ко Милутин. Може бити, може бити...

Е па, ето, прође и време затвора. Издржасмо и то, а Милутин не издржа. Прште му срце. Прште.

Прошлог лета. За време копње кукуруза. Не могу ти посигурно рећи да л' прође две или три недеље откако ти оде из затвора, приђе ми он па ме пита: Оћемо ли, Мијаило, да копамо кукуруз?

Државни - правим се ја, оћу да га искушам - затворски кукуруз да копамо, побогу?

Кукуруз је кукуруз - вели он.

Како ти кажеш, Милутине, ако ти велиш да копамо - да копамо.

Да копамо, нека виде голанфери и сецикесе и нека виде ови што су нас поапсили да смо ми домаћини, да нисмо ко они.

И копамо ми. И лакнуло нам од тога. Затворске њиве велике, а кукуруз, милина ти погледати. А Милутин, шта да ти кажем, није бољег копача било у срезу. Ко сад да га гледам - копа Милутин како је копо некад док је имо за кога да копа и зашто да чиви. И све, веселник, погледа у небеса. Зоблачило се, стра га да ће киша.

Ама, Милутине, да ми не испаднемо смешни што смо вако нагрнули. А он, ни да ме чује. Пожурује и остале. Ово је пред кишу и берићет, говори. Јесмо ли домаћини и људи?

А они затвореници, сецикесе и провалници, љуте се, нису они никаки домаћини, нису ни будале. Не иде им у рачун, неће кукуруз у њине кошеве.

Кукуруз је кукуруз, чији је да је, на нашем је образу - једнако ће Милутин.

Ал шта то вреди, откуд сецикесе знају шта је кукуруз и копња, они људи не верују ни у каки севап, не мили се њима кукуруз. Ал ајде ти докази Милутину, изгубио се био, заборавио да су домаћини једно, а лопурде друго. Лепо му је говорио Павле: Милутине, ови су људи опасни, они су за апсану створени, њи би свака влас на свету апсила и побила ко пацове; они су крали из кућа чија су чељад побијена за време рата, немој се инатити са такима, нисмо ми у тим годинама да можемо са њима на крај.

А Милутину не иде у главу, залетео, па тера своје, копа, веселник, онако како га дао бог и како га ми познајемо, копа брже од осталих, а кад истера врсту, он се врати па разгледа копњу и примећује оно на шта други не обраћају пажњу. И то му дође главе...

Истера своју врсту, па ко да је, да простиш, у својој њиви, иде вако и гледа како су други окопали.

Дабоме, стара навика, не одриче се човек у тим годинама лако навика... остало му то тако у крви. Ми сељаци кажемо: то му је у крви. Ал да л' баш у крви, то ни доктори не знају; ја сам баш пито доктора Чабрића - испричам му све о Милутину вако ко теби сад, па га питам да л' му је судбина била у крви. А он вели: тако се то само каже, Мијаило, а стварно не знамо шта је у крви, то је ствар неиспитана, нисмо то још посигурно утврдили.

И тако, види Милутин да је у оним врстама што копају сецикесе и провалници кукуруз снујден. Зна човек, повуче снујдени струк кукуруза и види да је подсечен, да мангупарија подсеца кукуруз.

Поче свађа. Љути се Милутин, љуте се сецикесе, реже ли реже. Милутин псује, дабоме, љут ко рис... псује им матер бескућничку - не сме да се уништава божија биљка која рани човека и стоку, црва и мрава и тицу небеску.

Не знам шта му би те се нако даде у псовку; мислим, луд човек, шта он има да се свађа са лоповима и разбојницима, ратним пљачкашима, човек треба да зна са ким може да се свађа - ајде, реци и сам.

Милутине - приђем му ја - немој им псовати матер, не познајеш ти зликовце, не знаш ти како они своју матер цене. А он ни да чује: Не могу, вели, сваке напасти да се бојим, срамота је,

Мијаило. Видиш ти шта је са нама Шумадинцима, то је, вели, наопако, чега се све ми бојимо, па зар сад и од ове гамади да страујемо.

Милутине, кажем, нисмо ми више на цени, ми смо прегажени, шта има о томе да се прича.

Он ни да чује.

Онај Брља - тако су га звали, а био је главни међу лопурдама - смеје се и показује на Милутина:

Погледајте, вели, лудог чичу, чита нам молитву, вуче мачка за реп, псује нам матер бескућничку, литија чича, улизује се властима, оће чича у своје гробље, у селендру, боји се да не остане у затворском гробљу.

Све тако, па онда псује и он Милутину матору матер сељачку и буздованску. Псује, па каже: Ниси ти за затвор, затвор није за лудаке. У лудницу ћеш ти, ал прво има да платиш за потказивање.

Ама, није то било у питању, њи Милутин није ником ни поменуо, каки потказао, кам да јесте. Да јесте, можебити да би друкчије било. Није, де је он мого да потказује њи, деца су они за њега, мало старији од његовог покојног Радоја.

Ја мислим да су они били сигурни да Милутин неће казати ни за ћебовање... ја тако мислим.

Е да смо се ми надали да ће они Милутину ћебе на главу, друкчије би ми, али ко се томе мого надати.

Руку на срце, мислим да се ни они баш нису надали да ће се нако завршити; али ето, није срце могло да издржи, превршило - доживео да га ћебују сецикесе и лопурде у затвору и, дабоме, попустило срце и готово.

Не знам да л' прође два дана одкако га ћебоваше, срце му попусти. Старачко срце, синовче, попустило.

Дабоме. Окрени, обрни, тако је. А човек није од челика, пресвисне човек. Тако ти је с једне стране, с друге како год погледаш испадне да је Милутин лепо умро. Сажалила му се небеса. Умро, због кукуруза.

Па кад погледаш, тако му дође - због кукуруза.

А Живану да обиђеш, свакако. Причо сам ја њој о теби. И да си се са Милутином лепо слаго. И како сте седели недељом на оној

клупи у затворском кругу, а она сва срећна, па ко да ће заслужити. Дабоме, мило јој да је Милутин у затвору имо са ким лепо да разговара.

ПОРЕД ВАТРЕ, УВЕЧЕ, БЕЗ ВЕДЛА

Бог ти помогао, дете.

Јесам, ја сам Живана Милутинова. Шта ћу, ја сам његова, ко што је и он мој. Понекад ми се чини да би било боље и за њега и за ме да нисмо наши, ни он мој, ни ја његова, а онда се у глави изокрене, па чисто мислим: добро је баш и овако што је он мој и ја његова.

Баш, вала, тако - за инат судбини.

А ти ли си тај, благо мени! И благо мом Милутину.

Чула сам, чула. Све сам чула. Причали ми они наши кад су се вратили са робије. Причали. Кажу: немој се сикирати, Живана. Милутину је камен са срца спао. Сит се наразговарао, недељом, пред подне. И све о теби, дете моје, ко да те сам бог посло мојем Милутину да се ратосиља мука.

Е фала ти, од неба до земље. И фала ти што си дошо и мене да обиђеш.

Добро, ако оћеш о Милутину...

Добро, ево овако...

Седим под тремом, предвече. А мачка вако лежи, боже ми опрости, ко да је мртва.

Погледам у небо, чини ми се да је пред кишу, па ми чудно, што ли ми не сева у крстима - кад ли, отуд преко потока, чу се Радојка, виче: О, Живана, о Живана! - па малко застане, а онда опет - Живана, озови се!

Озвала би се ја да могу, ал де је мени та снага да се довикујем преко потока. Изађем ја до капије те ме Радојка угледа. Виче: Живана, знаш ли да ти је умро Милутин?!

Ене - де, а што? - питам је. А она, жена разборита: Није, каже, то за разговоре преко потока. Право вели, прошла су та времена кад смо ми на сав глас могли рећи како је зашто ко умро.

Ваљда ће ми когод јавити, мислим се, ред би био да знам како је умро и зашто је умро, да л' је штогод болово, ил је умро напрасно.

Шта чекаш, Живана - чуди се Радојка - што не лелекнеш, жено, умро ти је човек и домаћин, наки човек, ником на сенку није згазио, мраву пута није препречио, зар ћемо ћутећи и смрт дочекивати! Лелекни, жено!

Ти лелечи отуд, а ми ћемо одуд, да ти се одазивамо, па ћемо и да приупитамо зашто је и како умро наш Милутин. Немој, вели, да се смрт улуња, да је нико не примети и да јој се нико не огласи - ко ће ако ти нећеш и кад ћеш ако сад нећеш.

Е, имала би ја да лелечем и наричем за већим јадом, ал ћутим. А то што је Милутин умро, и време му је.

Руку на срце, није ни имао зашто да живи.

Чуше људи шта је са Милутином, па ето, и долазе, како је и ред. И седају вако под тремом. И Лука Лукић дошо. Пружи ми човек руку, па вели: Најгоре је, Живана, што ми не можемо Милутина да осветимо.

Лука, побогу! - трго се ја, шта он то говори. Дође ми, да бог опрости, чисто смешно, кака освета? И коме да се светиш, богати; Милутина су тамо одвели наши људи, није њега одвео неки окупатор, не може ни речи бити о некој освети.

Лука опет о освети, а мене, поштено да ти кажем, жив срам поједе, немам чим да послужим људе, на ваки дан, да попију Милутину за душу.

Е сад му никака влас више ништа не може, - ето Јеврема - сад власти могу да му пљуну под прозор.

Немој да се сикираш, Живана - теши ме Јеврем - више му нико ништа не може.

Шта има да се сикирам, ваљда је тако усуд одредио, мислим се, Милутин је најважнији поса обавио, донео је Радоја из Срема.

Опет звекну капија. Ето и Василија, прекустурио се.

Сад ће ваљда бити по заслуги - снуждио се, богме, Василије, ништа није остало од оног његовог шеретлука, видим, потресла га смрт Милутинова, па ми га жао, исписници су, заједно су радили и ратовали.

Сад ће Милутин добити место које је заслужио, на небесима, не гине му рајско насеље.

Дај боже да се он негде са нашим Радојем нађе, а за рајско насеље чисто сумњам, не верујем ја да ће ни на небесима за мог Милутина бити неке ладовине, и тамо ће стићи важнији, ко и досад, мислим се. А Василије опет: На небесима нема преваре, горе се зна шта је ко био и шта је заслужио, горе није ко овде, да

се дели према политици, више о Милутину не морамо да бринемо можемо му само завидети. Прича, ко да је био на небесима. Сад сви причају, једни ти обећавају овде, други на небесима, олако се обећава на све стране.

У реду, Василије, вели Лука, то за небеса, али и ми треба да учинимо што је до нас, ми треба да вратимо Милутина на наше гробље. Да не остане у затворском гробљу. Власти су се огрешиле што су Милутину одредиле да умре у затвору, немој да му ми досудимо затворско гробље, вечиту робију.

Ја и' гледам, мило ми што су они вако за мога Милутина, и што су људи на свом месту каки је људи било код нас у Шумадији, каки људи и треба да су, ал ја опет страујем како ће га чак отуд возати - није то да тераш плуг, или дрљачу, него тераш мртвачки сандук и крстачу кроз толики свет, па ће народ да излази и да пита кога терају, и де је веселник умро, а шта они да кажу - да је умро у затвору. А што да умре човек домаћин у затвору? Како да докажеш да није ни лопов ни убилац? А да кажу истину - још горе. Истина је, ако ћемо поштено, најгора.

А једном ја вако поред шпорета, кад, звекну капија. И кораке чујем. Закуца неко на врата.

Ајде! - кажем. Врата се заценуше, неко пита: Стрина Живана, јеси ли жива?

Шта ћу, жива сам - кажем, а не могу по гласу познати ко је.

Познајеш ли ме? - пита.

А ја кажем: Не познајем. И не видим.

Па што не упалиш ведло, што тако седиш по мраку?

Ето, тако - велим, а право да ти кажем и не пали ми се ведло, некако ми у мраку ко и лакше и лепше; кад је ведло онда видим све по кући и некако видим ову велику празнину и пустош наше куће, а кад се смркне, онда се то мање види. И, кад смрачи, ја све ко да нисам сама. Све ко да ће сад - набанути моји, Радоје и Милутин, све ко да су ту негде за послом.

Добро - оринглим ја шпорет, па погледам - а, ти ли си, Ненаде!

Јесам, каже, стрина Живана, дођо да видим како си и да мало поразговарамо. Седе он, вако, поред мене на треножац. И цигару запали. Лепо од њега, онај дуван замириса, дошо човек у кућу.

Пуши он и лепо са мнош. Уздану човек, поштен ко душа, врсник мога Радоја. Много му је, вели, жао, чича

Милутина. Много. Ал шта вреди морали смо да га уапсимо.

А што ти, ниси га ти уапсио, нити би, како то говориш, дете?! - збунио ме.

А он опет, ко да га је он уапсио, све вуче на своју душу. Морали смо, вели, да га уапсимо да би друге заплашили.

Ене, а што?

Тако, да би на чистац истерали. Да имамо више жита; била је велика оскудица код нас у рани - требало је ранити градове, војску, требало је притећи у помоћ гладнима. Прича тако, а ја видим да се нешто постићује и да му је тешко на души, да га је амо нека мора нагнала, па ми га жао, млад је још, уз то, друговао је са нашим Радојем.

Добро, дете, немој се ти због тога сикирати, проћи ће то па ће се на Милутина заборавити, ко да није ништа било, ко да није ни постојао; немој, благо мени, ти своју младу душу тровати и теретити, нека ти је богом просто; Милутин је био стар човек - све ја тако, волим ја што је он дошо и што Милутина има ко да жали, вако, насамо, кад дође и седне поред ватре, увече, без ведла.